

ІСТОРИЧНІ ТИПИ СВІТОГЛЯДУ

Проблема історичної типологізації розвитку світогляду почала цікавити філософів ще з античних часів. Вона продовжує дискутуватися і в наш час. Але більшість відомих дослідників цієї проблеми сходяться на думці про те, що головними історичними типами світогляду були міфологія, релігія та філософія. Виходячи з цієї позиції, автор дає сутнісну характеристику названих типів світогляду та існуючих між ними зв'язків.

Ключові слова: самосвідомість, світогляд, міфологія, релігія, філософія.

Аннотація. Арцишевский Р. А. Исторические типы мировоззрения. Проблема исторической типологизации развития мировоззрения начала интересовать философов еще с античных времен. Она продолжает дискутироваться и в наше время. Но большинство известных исследователей этой проблемы сходятся на мысли о том, что главными историческими типами мировоззрения были мифология, религия и философия. Исходя из этой позиции, автор дает сущностную характеристику названных типов мировоззрения и существующих между ними связей.

Ключевые слова: самосознание, мировоззрение, мифология, религия, философия.

Annotation. Artsyshevskij R. A. Historical types of world outlook. The problem of historical typology of the world outlook's development started to interest the philosophers as far as ancient times. It is discussed till now. But the most of well-known investigators of this problem come to the conclusion that the main historical types of world outlook were mythology religion and philosophy. Proceed from the told the author gives the essential characteristic of the named world outlook's types and the existing connection among these types.

Key worlds: self-consciousness, world outlook, mythology, religion, philosophy.

1. Проблема виникнення і типологізації світогляду

Питання про виникнення світогляду вже давно викликає великий інтерес у представників різних філософських, релігійних і наукових шкіл і напрямків. Це пояснюється тим, що вивчення проблем первісної свідомості дозволяє більш глибоко зрозуміти сам феномен людської свідомості, виявити джерела багатьох її особливостей, які більш повно розкриваються на наступних етапах суспільного розвитку, включаючи і сучасний. Разом з тим, оскільки

цей початковий період суспільної свідомості відноситься до найменш дослідженого періоду історії, і його вивчення пов'язане з багатьма труднощами, то він служить благодатним ґрунтом і для всякого роду ідеологічних спекуляцій, які часто є спробою не стільки зрозуміти минуле людства, скільки, переносячи на це минуле певне розуміння сучасності, довести «природність» чи «довічність», наприклад, індивідуалізму і агресивності, експлуатації і війн та інших соціальних явищ, якими хворе суспільство.

Дискусійними на сьогодні залишаються також питання, які стосуються часу, первинних форм, причин і передумов виникнення світогляду, що теж свідчить про складність і недостатню дослідженість розглядуваної проблеми.

Так, якщо казати про *час виникнення світогляду*, то у цьому питанні поряд з думкою про те, що «світогляд виникає разом з виникненням людини і людської свідомості» [1,12] або що на відміну від філософії «світогляд зародився в доісторичні часи, вже декілька тисячоліть тому назад»[2,167], існує також думка, що ніякий світогляд до виникнення писемності взагалі неможливий і що, отже, він виник на порівняно пізньому етапі історичного розвитку [3,126]. Звичайно, з цією останньою точкою зору погодитися надзвичайно важко, хоча б уже тому, що, як правило, всі дослідники фольклору відмічають його багату світоглядну насиченість. Наукою також доведено, що міфи, в більшості яких знаходили своє вираження світоглядні уявлення людей родового суспільства, склалися задовго до виникнення писемності.

Проте, вимагає певних уточнень і перша з наведених точок зору, згідно з якою світогляд виникає разом з виникненням людини і людської свідомості. Тут важливо враховувати, що процес становлення суспільства і людини, а відповідно – і людської свідомості, був довготривалим і відбувався поетапно [4]. Враховуючи, що світогляд є найбільш складною і високорозвинутою формою суспільної самосвідомості й духовного осягнення дійсності, потрібно визнати, що він виник, принаймні, на одному з останніх етапів становлення суспільства і людини, а не на початку цього становлення, оскільки для його виникнення необхідні були певні не тільки об'єктивні, а й суб'єктивні передумови, які могли сформуватися тільки в процесі тривалої еволюції.

Навіть найпримітивніші, з точки зору сучасної людини, – міфологічні уявлення потребують досить високого розвитку фантазії і уяви, здатності абстрагування й узагальнення, широкого використання аналогії, а отже – і певного запасу досвіду, знань про різні об'єкти, по аналогії з якими могли розглядатися в процесі їх духовного осягнення і раніше невідомі чи менш відомі явища і предмети. У міфах ми зустрічаємося вже і з етіологічною функцією, тобто зі спробою дати пояснення певних явищ, а також з первісним усвідомленням причинно-наслідкових зв'язків. Навіть сама можливість відриву фантазії від дійсності, створення фантастичних уявлень і образів свідчать про досить високий рівень розвитку здатності мисленнєвого реконструювання дійсності шляхом створення в уяві таких «об'єктів», які не існують у дійсності. Інша річ, що така багата, могутня фантазія, що вражає нас у свідомості людей первісного суспільства (як, власне, і у дітей), пояснюється значною мірою нестачею в них позитивних знань про світ і людину, яку вона й покликана була певною мірою компенсувати.

У даному випадку не має особливого значення і те, що створювані в той час людьми фантастичні образи сприймалися як цілком реальні істоти, оскільки вони не відрізняли ще об'єктивного від суб'єктивного, бо ця здатність сформувалася лише в філософському мисленні. Значно важливіше інше: те, що всі згадані особливості й властивості людського мислення, які виявлялися в найперших світоглядних уявленнях, повинні були бути результатом його тривалої еволюції, тобто, що вони могли сформуватися тільки на досить високому рівні антропосоціогенезу.

Як вже відзначалося, світогляд формується тільки на вищому рівні духовного осягнення – рівні самосвідомості. Але й процес формування суспільної самосвідомості теж здійснювався поетапно, починаючи з виникнення ще нечітких уявлень первісного колектива про свою відмінність від інших подібних спільнот і природного довкілля і закінчуючи виробленням власне світогляду як вищої форми людської самосвідомості.

У зв'язку з цим виникає питання: *в якій первісній формі виник світогляд* або, інакше кажучи, яка з відомих нам форм суспільної свідомості чи, як їх часто називають, «ранніх форм релігії» мала вже яскраво виражений світоглядний зміст і, відповідно, могла виконувати світоглядні функції?

Різні дослідники називають в якості таких форм то фетишизм, то анімізм, то тотемізм, то аніматизм то деякі інші. Така розбіжність пояснюється не тільки відмінністю підходів, а й складністю самого питання. Досить відзначити, що тільки на природу тотемізма ще сорок років тому назад існувало більше 50 різних точок зору [5:5,250]. Проте, на наш погляд, слід погодитися з тими вченими, які вважають, що історично першою формою суспільної (колективної) самосвідомості, яка вже виконувала світоглядні функції, був саме *тотемізм*. Так, А. Ф. Анісімов писав, що з позицій тотемістичних поглядів «осмислювалося відношення людей до природи, відношення одного до одного і відношення до своєї власної природи, тобто уявлення людини про саму себе... У ранньородовому суспільстві тотемістичні уявлення визначали собою всю картину світу...»[6,124-125]. Найдавнішою формою ідеологічної систематизації всього досвіду людини докласового суспільства називав тотемізм А. Доніні [7,75]. Першою формою усвідомлення єдності людського колектива визначає тотемізм Ю. І. Семенов [8,319-346]. «В основі тотемістичних міфів, – пише С. О. Токарев, - лежить уявлення про фантастичний надприродний родинний зв'язок між певною групою людей (родом чи ін.) і так званими тотемами (мовою північно-американських індіанців племені оджибве, буквально – «його рід» – видами тварин і рослин (рідше – явищами природи або неживими предметами)» [9:2,522]. Що ж стосується анімізму чи фетишизму, то вони, на мою думку, виражають лише одну з властивостей міфологічного мислення, пов'язану з антропоморфізмом.

Отже, можна зробити висновок, що *тотемізм був першою формою людської самосвідомості на ранньородовому етапі розвитку суспільства*, економічною основою якого були мисливство, рибальство і збиральництво. Разом з тим, деякі дослідники вважають можливим віднести виникнення тотемістичних уявлень ще до дородового періоду, що уявляється сумнівним, оскільки, як було з'ясовано, вища форма самосвідомості, якою є світогляд, виникає лише на етапі вже об'єктивно сформованого соціального суб'єкта (як «суб'єкта в собі»). Виникнення світогляду було зв'язане з завершенням антропосоціогенезу, який тривав, за даними сучасної науки, приблизно 1–1,5 млн років і завершився появою неантропа і родової общини. І тільки в контексті рішення цієї більш загальної проблеми (проблеми формування трудової

діяльності й одночасно – суб'єкта цієї діяльності – соціальної спільноти) може бути правильно розв'язане і питання про виникнення світогляду, яке було обумовлене, на наш погляд, декількома причинами.

По-перше, необхідністю внутрішньої стабілізації первісного колективу, усталення і закріплення зв'язків і відношень між його окремими членами і, тим самим, перетворення недостатньо стійких об'єднань окремих особин у справді соціальну організацію, що і відбулося при переході від первісного передлюдського стада або «прасуспільства» до роду. По-друге, необхідністю свідомого самоконтролю і саморегуляції не тільки індивідуальних дій і внутрішнього родового спілкування, а й надіндивідуальних, колективних форм діяльності та міжгрупового спілкування, а також необхідністю повного підкорення дій індивідів інтересам і потребам спільноти. Із цього витікає, що питання про виникнення світогляду є невід'ємною складовою проблеми антропосоціогенезу, тому його подальше дослідження сприятиме і більш правильному вирішенню цієї надзвичайно складної проблеми в цілому.

Досить складною є і *проблема типологізації* світоглядних утворень, яка може здійснюватися за різними ознаками: за їхнім суб'єктом, за вихідними методологічними позиціями, за відношенням до різних форм суспільної свідомості, за роллю в суспільному житті, за формами і способами осягнення дійсності та ін. У цьому плані правомірно виділяти, наприклад, такі типи світогляду, як індивідуальний і суспільний, матеріалістичний та ідеалістичний, буденний і теоретичний, науковий і ненауковий (донауковий, позанауковий), оптимістичний і песимістичний та інші. Разом з тим, коли мова йде про дослідження світогляду в історичному аспекті, першочергове значення має насамперед виділення різних *історичних типів світогляду*.

Перші спроби вирішення цієї проблеми робилися вже в давньогрецькій філософії, в якій, наприклад, Арістотель розглядав міфологію і філософію як два історичні ступені людського мислення. У середні віки ця проблема по-своєму ставилася і вирішувалася теологією, з точки зору якої зміна різних вірувань і поглядів на світ пояснювалася як прагнення до все більш автентичного розуміння і викладення «слова божого», яке, на думку християн, знаходило своє завершення в християнстві, на думку мусульман – в ісламі і т. д. У новий час до неї також зверталися різні філософи, серед яких

особливо треба виділити Джамбатисту Віко, Гердера і Гегеля. Саме у них склалася ідея поступальності історичного розвитку різних типів світогляду, головними з яких, наприклад, Гегель вважав мистецтво, релігію і філософію. Фейербах відзначав, що періоди історичного розвитку відрізняються в залежності від пануючих типів світогляду, зокрема, релігійного. А засновники марксизму доводили, що зміни в свідомості й самосвідомості людей визначаються змінами в їх матеріальному виробництві, а зміну різних світоглядів можна розглядати як відображення на рівні суспільної самосвідомості природно-історичного процесу розвитку і зміни суспільно-економічних формацій. Разом з тим, у листах 90-х років Енгельс зазначав, що матеріалістичне розуміння історії є не її схематичне конструювання, а насамперед «керівництво до вивчення» і «всю історію треба вивчати заново..., перш ніж пробувати вивести витікаючі з них (умов існування різних суспільних формацій – *P. A.*) відповідні їм політичні, приватноправові, естетичні, філософські, релігійні тощо погляди». У ХХ ст. широкого розповсюдження набули ідеї представників концепцій історичного кругооберту або замкнених культур (М. Я. Данілевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін та ін.), які заперечували історичну єдність людства і поступальність його культурного розвитку, підкреслюючи одночасно, що в основі кожної такої замкненої (тобто не зв'язаної з іншими) культури або цивілізації завжди лежить певний світогляд.

В літературі радянського періоду майже загальноприйнятим було виділення лише релігійного і філософського світогляду. Однак поступово в працях О. Ф. Лосєва, В. І. Шинкарука, А. М. Чанишева, Ф. Х. Кессіді та інших дослідників було висунуто положення про необхідність виділення поряд з релігійним і філософським також і міфологічного світогляду. І думка ця, беззаперечно, – правильна. Але оскільки згадані автори підходили до розгляду міфологічного світогляду головним чином з точки зору його впливу на філософію, розкриваючи генетичну залежність останньої від міфології й спадкоємність між ними, то цілком природно, що вони значно менше уваги приділяли питанню про співвідношення міфологічного світогляду з релігією. Серед самих же релігієзнавців це питання залишається, по суті, відкритим [9:1,13-14], хоча більшість з них продовжують ототожнювати міфологію з релігією, вважаючи її «ранньою формою» останньої. Певні підстави для

цього, звичайно, є. І міфологія, і релігія становлять відтворення дійсності в конкретно-чуттєвих образах надприродних (фантастичних) істот, які уособлюють різні природні, соціальні чи навіть психічні сили і явища. Але разом з тим між ними, як буде показано далі, існує чимало і суттєвих відмінностей.

Свого часу висловлювалася також точка зору (яку на певному етапі поділяв і автор), згідно з якою в якості окремого історичного типу світогляду слід виділяти науковий або науково-філософський світогляд, представлений марксизмом. Але, очевидно, тут все-таки більш правильно буде говорити про певну історичну *форму*, а не новий *тип* світогляду.

Враховуючи це, можна виділити *три історичні типи світогляду*: міфологічний, релігійний і філософський, які розрізняються між собою за часом і соціальною основою свого виникнення і панування в суспільстві, за способом духовного осягнення дійсності, за своїми певними функціями, за своїми суб'єктами, за типом виникаючого на їх основі відношення до дійсності та за деякими іншими ознаками. Природньо, що виділення названих типів світогляду відображає лише головні етапи чи віхи його розвитку в історії людства і не враховує багатоманітності різних, у тому числі і перехідних, історичних форм, в яких реально функціонували і функціонують міфологія, релігія і філософія, а також і того, що цей розвиток, як і розвиток самого суспільства, мав не тільки поступальний, але й дуже суперечливий, зигзагоподібний характер, що в ньому мали місце і багаточисельні повернення, і повтори, і були також тупикові лінії та відгалуження і багато інших нюансів, які, в кращому випадку, можуть бути враховані тільки в конкретно-історичних дослідженнях. Разом з тим виділення головних історичних типів світогляду, яке є результатом теоретичного аналізу, дає нам своєрідну шляховодну нитку, яка дозволяє знайти правильний шлях серед величезного нагромадження фактичного матеріалу, певним чином осмислити і систематизувати цей матеріал, виділити в ньому найбільш суттєве, чого не може дати жодне конкретно-історичне дослідження. Виходячи з цього, спробуємо хоча б у загальних рисах охарактеризувати різні історичні типи світогляду.

2. Міфологічний світогляд як самосвідомість родового суспільства

Зоря людської самосвідомості засяяла вже на ранніх етапах становлення суспільства, коли люди ще тільки но почали виділяти себе зі світу природи. Історично першою світоглядною формою людської самосвідомості була міфологія. На це вказував і відомий український дослідник античної міфології А. О. Білецький. «Коли йдеться про первісний, донауковий світогляд далеких предків сучасного людства, – писав він, – то цей світогляд можна назвати “міфологічним” [10].

Міфологія – це назва давньогрецького походження, яка складається з двох слів: *мітос* – сказання, оповідь і *логос* – слово, вчення. Сьогодні міфологією називають, по-перше, *науку про міфи*, а по-друге – *сукупність міфів, або фантастичних оповідей про явища природи й суспільного життя якоїсь країни або народу* (давньоєгипетська міфологія, міфологія слов'ян тощо). Фантастичні оповідання про виникнення світу, народження богів, появу людей на землі, про початки культури, вміння добувати і використовувати вогонь, про стосунки людей і тварин, про всякі чудеса, про все “надприродне” – це міфи, що в своїй сукупності складають міфологію. Наскільки складним і неоднозначним є це явище, свідчать хоча б слова відомого радянського дослідника міфології С. Токарева, який відзначав, що навряд чи знайдеться інше явище в царині духовної культури людства, про яке висловлювалися б такі різні, прямо протилежні судження, як міфологія.

Тому не випадково, що в науці існували різні точки зору на сутність і виникнення міфологічних уявлень. Так, вже давні філософи дивилися на міфи як на звичайні вигадки, що суперечать науці, хоча вони й не позбавлені певної художньої цінності. Пізніше міфи стали розглядати як «закодовані» в образній формі вияви первісної мудрості, яка для свого розкриття потребує спеціального тлумачення. Деякі науковці вважали, що міфи виникли внаслідок “хвороби” мови, тобто неправильного вживання слів і розуміння мовних конструкцій. Інші ж доводили, що міфи – це фантастичні уявлення про цілком реальних людей, події та явища.

Таке існування різних точок зору свідчить про те, що сама проблема виникнення міфологічного світогляду дуже складна, і її

вивчення продовжується. Але і зараз наукою зроблено вже чимало у вивченні міфології, що дозволяє охарактеризувати її головні особливості.

Міфологічний світогляд є історично першим типом світогляду, в якому знайшла своє вираження самосвідомість родового суспільства. Ще О. О. Потебня відзначав, що міфічне мислення на певному ступені розвитку - єдино можливе, необхідне, розумне; воно властиве не одному якомусь часові, а людям усіх часів, що стоять на певному ступені розвитку думки... [11] А С. Токарев і Е. М. Мелетинський відзначають, що у первісному суспільстві міфологія була головним способом розуміння світу, вираженням світовідчуття і світорозуміння людей тієї епохи. [9: 1,13]

Нерідко міфологію розглядали як первісну філософію чи поезію, ще частіше – як первісну релігію. Так, наприклад, Гегель вважав, що в ту епоху, коли народи створювали свої міфи, вони жили поезією і тому усвідомлювали свої найпотаємніші глибокі переживання не в формі думки, а в образах фантазії.

Проте багаточисельні нові наукові дані і матеріали досліджень про духовне життя первісно-общинного суспільства все більше переконують дослідників у тому, що хоча міфологія і має певне відношення і до поезії, і до релігії, і до філософії, однак вона не може бути зведена до жодної з них, оскільки є особливим і, можливо, найважливішим явищем у духовній культурі людства, в якому тісно перепліталися і були ще не відчленовані різні форми духовного осягнення дійсності і яке відповідало раннім етапам його розвитку і панувало впродовж усього існування родового ладу. У міфології, за словами Ф. Кессіді, «відображено погляди первісних людей на явища природи і життя, початки наукових знань, релігійні та моральні уявлення, що панували в родовій громаді, і художньо-естетичні почуття народу на зорі його історії. У міфі переплітаються вигадка, віра і знання, але сутність міфу не зводиться до жодного з них» [12,39].

За цей період, що тривав протягом десятків (а можливо – і сотень) тисячоліть, *міфологія пройшла в своєму розвитку цілу низку шаблів і породила багато різних форм*, які відображали різні етапи розвитку докласового суспільства. Ігнорування цього факту призводить нерідко до того, що весь міфологічний світогляд пробують звести, по суті, до якоїсь однієї з його історичних форм або особли-

востей. Справжнє ж завдання полягає в тому, щоб виявити те спільне, що властиве всім цим формам і відрізняє їх від інших – неміфологічних форм світогляду і що може бути встановлене лише шляхом звернення до особливостей існування тогочасних людей, які й зумовили виникнення міфологічного світосприйняття.

В загальних рисах ці особливості визначалися тим, що низький соціально-культурний розвиток людей ставив їх майже в повну залежність від природних умов їхнього існування, а окремих індивідів – від їх родової групи, яка, власне, і була в тих умовах єдиним соціальним суб'єктом - соціальною організацією, спільнотою і продуктивною силою. Взаємовідносини людей між собою та їх відношення до природи були обмежені вузькими рамками безпосереднього процесу відтворення свого існування (життя). Поділ праці був ще дуже незначним, він існував головним чином як природний поділ життєво важливих функцій між статевими і віковими групами всередині роду. Спільність потреб, займаної території, майна і обумовлена ними спільність інтересів були майже природною необхідною передумовою, яка дозволяла первісним людям вижити в їх суворій боротьбі з навколишньою природою та представниками інших біологічних видів. До того ж треба враховувати, що ця боротьба велася головним чином не за індивідуальне існування, яке було ще настільки химерним, настільки короткотривалим і залежним від найрізноманітніших небезпек і випадковостей, що не становило собою ніякої особливої цінності і тому навіть не мислилося, не усвідомлювалося незалежним від існування роду. Тут діяв, жив, відтворював і відстоював себе тільки рід, бо у нього є минуле, є пам'ять, а відповідно – і досвід, яких немає і не може бути ще в окремих особин. Життя багатьох поколінь людей, спресоване в досвіді роду, усвідомлюється і сприймається живучими як певний спогад про той міфічний час, якого не пам'ятає (не застав і не бачив) ніхто з існуючих людей і який завжди залишається рівновіддаленим від усіх нині живучих, як те, що мало місце в невизначеному колись, але не зараз. «У будь-якому типічному міфі, - зауважують С. О. Токарєв і Е. М. Мелетинський, - міфологічна подія віддалена від «сучасного (нинішнього)» часу якимсь великим відрізком часу: як правило, міфологічні оповіді відносяться до «стародавніх часів», «початкових часів». ...Міфологічний час – це той час, коли все було «не так», як зараз. Міфічне минуле – це не просто попередній

час, а особлива епоха першотворення, міфічний час, передуючий початку емпіричного часу; міфічна епоха – це епоха першопредметів і першодій: перший вогонь, перший спис, перші вчинки тощо» [9:1,13].

По суті, *всі міфи і є оповідями про те, що відбувалося в ті давні, міфологічні часи*. Але, по-перше, згадувані в міфах події сприймалися як щось абсолютно реальне, якими б фантастичними і неможливими не уявлялися вони людям наступних епох. М. І. Стеблин-Каменський зв'язував таке нерозрізнення вимислу і дійсності з існуванням «міфічного авторства», яке було найдавнішим шаблоном у розвитку авторства і характеризувалося поєднанням неусвідомленості авторства з неусвідомленістю вимислу, при якому «людина не тільки не усвідомлює себе творцем словесного твору, створеного нею, але й не усвідомлює і його створеності, тобто того, що зміст цього твору є чимось створеним нею, а не об'єктивною дійсністю» [13,87], що є наслідком нечіткого усвідомлення свого суб'єктивного існування. По-друге, міфічна реальність, тобто зазначені в міфах істоти і події, сприймається не відсторонено, не як предмет чисто пізнавальних потреб та інтересів, а як щось таке, що має безпосередній і навіть визначальний вплив на сучасність, на всі сторони життя родової організації, яке сприймається (уявляється) як подальше розгортання чи повторення міфічних подій, їх своєрідне пересотворення за заданими в міфах стереотипами або зразками. Принагідно варто зауважити, що в міфологічному розумінні часу не було майбутнього, а тільки час першотворень (минуле) і нескінченне відтворення і повторення встановлених у часи першотворень дій і подій.

Для характеристики міфологічного світогляду важливе значення має і питання про так звану етіологічну (пояснювальну, а в більш широкому розумінні – взагалі пізнавальну) функцію міфу. Деякі дослідники характеризували міф як найдавнішу форму пізнання і пояснення світу [14, 23]. Другі, навпаки, вважали, що міф виконує «яку завгодно, але тільки не пізнавальну функцію» [5:3,458]. Треті ж відзначали, що «хоча міф виникає не як пояснення, він цьому поясненню служить» [2,54]. Остання точка зору найбільше узгоджується з фактами. Дійсно, всі міфи тією чи іншою мірою включають в себе оповіді про походження різних

предметів і явищ або «частин» дійсності, зокрема, і людини. Але цю сторону (функцію) міфів неправильно було б і абсолютизувати.

Перш за все необхідно враховувати, що на цьому ступені суспільного розвитку виробництво свідомості ще не було віддиференційоване від матеріального виробництва і практичної діяльності. Майже повна залежність свідомості від практичної діяльності виявлялася, зокрема, в тому, що логіка людського мислення, об'єктивована в структурі мовних конструкцій, визначалася повністю «логікою» людської діяльності, через яку сприймалася і вся дійсність. Окрім того, цей нерозривний взаємозв'язок мислення і діяльності («слова і діла») повинен був з необхідністю знаходити свій вираз і в тому, що зафіксований в міфах родовий досвід був одночасно і своєрідним сценарієм ритуальних дій, а тому міг зберігатися і передаватися в двох взаємозв'язаних формах: мовленнєвій і діяльнісній, хоча, очевидно, цю ж функцію виконували і зображення (типу печерних та інших) людей, тварин і міфічних істот.

Але окрім включеності «виробництва» свідомості в практичну діяльність для розуміння міфа і, зокрема, його етіологічної функції важливо враховувати також і те, що сама свідомість теж була ще внутрішньо недиференційованою, і не тільки в тому розумінні, що в ній ще не виділилися в якості хоча б відносно самостійних форми суспільної свідомості, але й у тому, що в ній ще не розділялися і різні види духовного осягнення дійсності і виникаючі на їх основі сфери суспільної свідомості. Зокрема, тісно перепліталися між собою пізнавальне і оцінне осягнення, тому сутність предметів і явищ майже цілком визначалася лише за їхнім значенням або ж зводилася до нього, ідеальне сприймалося як цілком реальне і співіснуюче поряд з ним. У зв'язку з цим міф синтезував різні форми соціального досвіду, духовного осягнення дійсності та різні функції людського мислення і свідомості, які в процесі подальшого розвитку відокремлювалися, приводячи до диференціації суспільної свідомості, що й дозволяє зрозуміти генетичну залежність від міфології і мистецтва та літератури, і ідеології, і пізнавальної сфери, а через неї – філософії і науки. У той же час у міфі, принаймні в його архаїчних формах, помітно переважали його оцінна і нормативно-регулятивна функції. Тому правий, на нашу думку, Ф. Х. Кессіді, який пише, що «міф спрямований на утвердження людських бажань, на навіювання як почуття єдності

між членами колективу, так і почуття гармонії... зі світовим цілим. ...Головна функція міфа не пізнавально-теоретична, а соціально-практична, спрямована на забезпечення єдності та цілісності колектива. Міф сприяє організації колектива, сприяє збереженню його соціальної та соціально-психологічної монолітності [12,196-197].

Відзначені раніше особливості суспільного буття людей родового суспільства обумовлювали і сам *спосіб міфологічного осягнення дійсності*. Таким способом, за словами К. Маркса, була «несвідомо-художня переробка природи», оскільки міфологія долає, підкоряє і формує сили природи в уяві і з допомогою уяви [15:12,737].

Формою міфологічного осягнення дійсності був конкретно-чуттєвий зоо- чи антропоморфний образ, який виконував одночасно різні функції суспільної свідомості. Міфологічне мислення - це насамперед *мислення конкретно-чуттєвими образами*, а не загальними поняттями, які об'єднувалися на основі різних асоціацій, а не логічних зв'язків. Такі образи виникали в людській свідомості внаслідок а н т р о п о м о р ф і з м у, тобто наділення різних предметів та явищ природи або істот людиноподібними рисами та якостями. Але *антропоморфізм міфологічного мислення* знаходив свій вираз не тільки в тому, що на всі предмети та явища дійсності, в тому числі й соціальної, переносилися людські риси і характеристики, а й у тому, що спосіб їх діяльності ототожнювався з людською життєдіяльністю. Таке універсальне уособлення різних природних явищ і сил робило їх для людей родового суспільства більш близькими й зрозумілими, а разом з тим – і більш доступними їхньому «впливові», який вони намагалися здійснювати з допомогою погроз, прохань, задобрювань, різних магічних дій тощо. Подібно до того, як нестача позитивних знань про різні об'єкти дійсності поповнювалася за допомогою уяви, фантазії, так і відсутність реальних засобів впливу на ці об'єкти поповнювалася ілюзорними засобами їх практичного освоєння.

Тому люди родового суспільства сприймали навколишній світ і самих себе дещо інакше ніж ми. Вони *не бачили особливої різниці не тільки між собою і тваринами, але і між живими істотами і неживими предметами і вважали, що всі вони можуть взаємоперетворюватися або перетліюватися одні в одних*. Джерело, дерево, гора чи інші предмети могли, згідно з

міфологічними уявленнями, не тільки щось відчувати чи розуміти, але й допомагати чи шкодити людям. Тому, наприклад, перш ніж зрубати дерево, тобто “позбавити його життя” чи “зробити йому боляче”, людина старалася пояснити йому, чому вона змушена це робити і просила вибачення. Угамувавши спрагу водою з джерела, вона дякувала йому чи прикрашала його. Але не тільки окремі предмети чи істоти, але й у цілому Земля, море, небо, Сонце, Місяць також наділялися людськими рисами і уособлювалися у вигляді людиноподібних істот - богів чи богинь.

Міфологічні образи склалися на основі людської фантазії. Це пояснюється тим, що недостатність знань про реальні властивості різних предметів і явищ чи істот доповнювалася в тих умовах могутньою уявою. В міфічних образах різних фантастичних істот відображалася повна залежність людей від природних умов їх існування, яка підсилювалася почуттями голоду, спраги, незахищеності, страху тощо.

Деякі особливості міфологічного мислення, відзначає Є. Мелетинський, є наслідком того, що первісна людина ще чітко не відрізняла себе в навколишньому природному світі та надавала природним об'єктам своїх властивостей, вбачаючи в них життя, людські пристрасті, свідому, цілеспрямовану господарську діяльність, можливість виступати в людиноподібному фізичному вигляді, мати соціальну організацію тощо.

Однією з найважливіших особливостей міфологічного світогляду є також *нерозрізнення в ньому об'єктивного й суб'єктивного, мисленнєвої копії (образа) та її оригінала.* «Міф, - писав А. Ф. Лосєв, - відрізняється від метафори і від символу тим, що всі ті образи, якими користуються метафора і символ, розуміються тут абсолютно буквально, тобто абсолютно реально, абсолютно субстанційно» [16,444]. На це ж ще раніше звертав увагу і О. О. Потебня: «Міф є словесним виразом такого пояснення (апперцепції), при якому пояснюючому образі, який має тільки суб'єктивне значення, приписується об'єктивність, дійсне буття в пояснюваному» [11,432-433]. Він же, на відміну від багатьох західних дослідників міфології, які протиставляли її мисленню сучасної людини, дуже чітко сформулював думку про те, що міфологічне мислення «на певному ступені розвитку – єдино можливе, необхідне, розумне; воно властиве не одному якомусь часові, а людям усіх часів, які стоять на певному ступені розвитку думки» [11,433]. На своєрідність міфологічного мислення, не відри-

ваючи його разом з тим від мислення сучасної людини, вказував і видатний представник російської міфологічної школи XIX століття – О. М. Афанасьєв [17,24 та ін.]. Міфологічне “мислення” не розрізняє природного і людського, природного й надприродного, чуттєвого й надчуттєвого; воно змішує фантастичне (казкове, чарівне, магічне) з реально існуючим, ідеальне з реальним, неможливе з можливим, бажане з дійсним, відзначає і Ф. Х. Кессіді. Неусвідомлення в міфології відмінності між реальним і уявним, тобто між реально існуючими предметами чи істотами і тими їх фантастичними образами, які склалися в людській свідомості, було причиною того, що, наприклад, кентаври (людиноконі) вважалися такими ж реально існуючими істотами, як і люди чи коні. Цим, зокрема, як зазначають дослідники, міф відрізняється від казки, в якій фантастичне, уявне вже сприймається як щось нереальне, вигадане.

Різні дослідники міфології неодноразово вказували, маючи на увазі нерозрізнення реального й уявного, також на подібність міфологічного і дитячого мислення.

Надзвичайно важливою особливістю міфологічного мислення є також *генетизм*. Прагнучи щось пізнати, люди родового суспільства, як відзначають дослідники міфології, замість питань “що це таке?” або “яке воно є?” ставили інші: “від кого воно походить?” або “звідки воно прийшло?”. «...Головним питанням, на яке відповідає... міфологія, - писав Г. В. Плеханов, - є питання не про те, *хто створив* людину і тварин, а про те, *звідки вони прийшли*» [18:3,344]. І, дійсно, важко знайти такі міфи, в яких би не розповідалося про походження того чи іншого предмета або явища, людини чи якоїсь іншої живої істоти. Це пояснюється тим, що *згідно з міфологічними уявленнями, властивості всіх предметів або істот визначаються тим, від кого або звідки вони походять*. Наприклад, про людину й набагато пізніше часто судили насамперед виходячи з того, якого вона “роду-племені”, звідки вона походить або ким були її предки. Ця особливість міфологічного мислення і була пізніше названа *принципом генетизму*.

Тому в більшості міфів, особливо найдавніших, розповідається про те, звідки взялися або від кого з’явилися лук і спис, колесо і вогонь, рослини і тварини, Земля і Сонце, нарешті, самі люди. Це були перші прояви усвідомлення людиною причинно-наслідкових зв’язків і встановлення нею причин появи всього існуючого. Крім

того, хоча й у фантастичній формі, в них вперше було усвідомлене явище спадковості, яке через багато тисячоліть - лише в ХХ столітті було науково вивчене і доведене генетикою.

Міфічні оповіді про походження різних предметів чи істот служили одночасно й їх своєрідним поясненням, тому що тільки через їх співвіднесення з їхнім генетичним початком цим предметам та істотам приписувалися і певні властивості, які, нібито, мали визначатися тим місцем або часом, звідки вони з'явилися, або ж іншими, більш давніми міфічними істотами чи предметами, від яких вони нібито походять. Найчастіше таке походження біологізувалося, уподібнювалося появі живих істот або народженню людини [19,111-200].

Особливо цікавими є міфи, в яких розповідається про виникнення світу (космогонічні міфи) і самих людей (антропогонічні міфи), які є центральними в міфологіях різних народів. Це виникнення найчастіше пояснювалося як народження, впорядкування або розділення. Так, у міфах багатьох народів розповідається про те, що світ виник від якоїсь тварини (наприклад, корови) або людиноподібної істоти, різні частини тіла яких стали землею, сонцем, повітрям, тваринами, людьми та іншими елементами світу. Широко розповсюдженим був також міф про світове яйце, з якого нібито після його поділу виник світ. Часто виникнення світу зображалося як наслідок одруження Неба і Землі або ж як результат упорядкування якимись міфічними істотами (богами, героями чи пралюдьми) первісного повного безладдя - хаосу.

З'ясування природи світу, походження (виникнення) роду, різних природних і соціальних явищ з необхідністю передбачало в якості вихідного моменту уявлення про міфічний першопочаток, першостан або першопредка. Будь-яка спільнота пояснювалася не інакше, як через походження від спільного предка, в якості якого, як вже відзначалося, могли виступати не тільки антропоморфні істоти, а й тварини чи рослини і навіть предмети неживої природи, а розуміння причини існування речей зводилося по суті справи до уявлень про їх генетичний першопочаток.

Уявлення про генетичний першопочаток є одним з наріжних каменів усього міфологічного світогляду і разом з тим – однією з найбільш важливих особливостей (сторін) міфологічного способу осягнення дійсності, яка мала свої соціальні корені в родовому су-

спільстві і була обумовлена низьким рівнем розвитку практичного освоєння дійсності, яке на ранніх ступенях мало переважно присвоєвально-характер. Не враховуючи цього, деякі дослідники первісного мислення не проводять чіткої межі між уявленнями про «природне» походження світу чи людини та уявленнями про їх свідоме творення і створення якимись істотами, хоча, на наш погляд, абсолютно очевидно, що ці різні уявлення виражають собою не тільки два різних етапи в розвитку світогляду, а і різні етапи розвитку способу життя людей і людської діяльності. Дійти висновку про *створення* світу, а отже, і про його деміургів (творців) люди могли тільки на порівняно високому рівні свого розвитку, коли вони самі навчилися вже виробляти такі речі, предмети, яких раніше не існувало в природі.

Важливо звернути увагу також на те, що міфологічні образи тотемів-предків, земних прародительниць та інших першопредків – завжди *поліфункціональні*. Їм приписувалася роль не тільки генетичного першопочатку, з яким зв'язане все існуюче, але вони ж, зазвичай, виступають в ролі дарувальників, першоустановителів і охоронців певних моральних норм і звичаїв, а також різних людських якостей і видів діяльності. Вони уособлювали собою той родовий початок, який безмежно панував над усіма членами родової спільноти і одночасно «опікувався» ними, «захищав» їх. Ці образи служили також і своєрідним вихідним пояснювальним принципом і, аж до виникнення міфів про культурних героїв, виконували в міфологічному світогляді також функції ідеалів і критеріїв оцінки різних людських якостей (хитрий як лис, сильний як ведмідь, зіркий як сокіл тощо), суспільних зразків для наслідування, наближення до яких здійснюється через успадкування їх певних якостей і властивостей. Наприклад, на рівні тотемістичних уявлень вважалося, що це може досягатися шляхом ритуального поїдання різних частин або органів тотемної тварини.

Уявлення про першопредків, як відзначають дослідники міфології, змінювалися з розвитком родового суспільства. Так, наприклад, у ранньородовому суспільстві, коли люди займалися переважно мисливством та збиральництвом, першопредками роду (тотемами) вважали певних тварин або якісь рослини, а з переходом до землеробства і скотарства – богів і богинь, які уособлювали Матінку-Землю, Батька-Сонце, воду, вітер та інші природні явища та стихії.

Уявлення про першопредків були нерозривно пов'язані з уявленнями про міфічні *першочаси*, в які нібито вперше з'явилося все існуюче, включаючи й людей. Зміст більшості міфів зводився саме до розповідей про те, що відбувалося за часів “першотворень”. Все подальше життя сприймалось як постійне відтворення й наслідування тих “зразків” (у поведінці, у взаємовідносинах, в способах полювання чи будівництва житла, в одязі тощо), які з'явилися в першочаси. Дотримання певних норм поведінки теж вважалося обов'язковим саме тому, що вони нібито були встановлені першопредками і, таким чином, підтримувалися їх авторитетом.

Це пояснюється тим, що *в міфах закріплювалися звичаї, традиції, правила поведінки, різні погляди, які склалися впродовж життя багатьох попередніх поколінь людей, концентрували їхній досвід*. Звичайно, що цей досвід був незрівнянно багатшим, ніж досвід, набутий за життя одного покоління або окремої людини. Тому минуле уявлялося більш цінним і важливим, ніж сучасне. Оскільки ж зміни в житті людей відбувалися тоді дуже повільно й упродовж багатьох поколінь були майже непомітними, то *в міфології, як вже відзначалося, були відсутні уявлення про майбутнє і час поділявся лише на минуле і сучасне*.

Своєрідними в міфологічному світогляді були і *просторові уявлення*. Місце проживання родової групи сприймалося її членами як “*центр світу*”. Воно було близьким, знайомим, рідним. А все, що знаходилося навколо, уявлялося страшним, таємничим, ворожим. І таке негативне сприйняття докільля посилювалося по мірі його віддаленості від “центру”. Внутрішня точка зору на простір, відзначав М. Стеблін-Каменський, проявляється в едичних міфах... у тому, що коли в них говориться про походження будь-чого, то це місцезнаходження завжди виявляється або серединою світу, або його країною. ...Все блага перебуває в середині світу, а все зле - на його країні. Сторони світу - це... не просто напрямки, а якісь сутності, наділені якісними характеристиками, або навіть живі істоти.

Так само й людьми або “справжніми людьми” (саме так перекладаються самоназви багатьох племен чи інших етнічних груп) вважалися тільки представники свого роду або племені, а ті, хто до них не належав, уявлялися “не зовсім людьми” або й навіть якимись страшними і ворожими фантастичними потворами. Саме

від цих уявлень бере свій початок *етноцентризм*, тобто возвеличення свого народу чи своєї нації по відношенню до інших, яке широко розповсюджене і в наш час.

Пробуючи пояснити виникнення уявлень про те, що ми «пуп землі» або живемо «у центрі світу», можна висунути припущення про те, що деякі родові групи або інші соціальні спільноти, усвідомлювали себе не через (або не тільки через) *ідентифікацію* себе з якимось першопредком, а і з якимись простором або місцем, де вони жили. Підтвердженням цьому може служити зокрема самоназва цих спільнот, в яких підкреслювалося, що вони - «діти» землі, річки, озера, гори, лісу, степу тощо.

Нарешті, слід звернути увагу на те, що *міфологічний світогляд був формою самосвідомості роду чи племені, а не окремої людини*. Остання ще не усвідомлювала себе незалежно від роду, без якого вона не могла б вижити, і ототожнювала себе зі своєю групою, збереження якої вважалося важливішим від усього. Тому й першопредки сприймалися як предки роду, а не окремих людей.

Уявлення про спільних предків роду або племені, з одного боку, давало людям можливість подумки виокремлювати себе з навколишнього середовища, ототожнювати себе зі своєю родовою групою та усвідомлювати свою відмінність від представників інших людських об'єднань. З іншого боку, воно сприяло формуванню в них відчуття своєї єдності в рамках тієї чи тієї групи. Це ще тісніше об'єднувало всіх членів роду або племені, які за своїм походженням від спільного предка вважалися родичами.

(Однак, слід додати, що інколи до членів роду (тобто родичів) відносилися не тільки людські особини, які входили в цей рід, а й інші живі істоти, найчастіше, очевидно, тварини. І чи не з тих часів бере свій початок наділення деяких тварин статусом родичів, яке збереглося, наприклад, у казках (лисичка-сестричка чи вовчик-братик – у слов'ян або братець-кролик і братець-лис у негрів Північної Америки? Або звернення Мауглі до дружніх йому тварин «Ми з вами однієї крові – ви і я» у казці-повісті Р. Кіплінга. Що це: тільки художня (творча) вигадка автора чи, можливо, відлуння якихось давніх уявлень про спорідненість людей і тварин?)

У зв'язку з цим потребує певного уточнення або конкретизації й положення Б. Ф. Поршнева про те, що соціально-психологічним механізмом усвідомлення себе давніми людськими спільнотами

було протиставлення «ми – вони». Очевидно, для того щоб виникло таке протиставлення, повинні були існувати якісь уявлення про «ми» або «вони». Уявляється більш вірогідним, що першими почали формуватися все-таки певні уявлення про «ми», які виникали на основі простої фіксації певної спільності або схожості членів якоїсь групи. Це могла бути і зовнішня схожість або схожість у способі дій, і спільність за місцем проживання, але, очевидно, найбільше – за походженням від якогось спільного предка, в якому або через якого не просто уособлювалася, а *персоніфікувалася* певна група, і через відношення до якого усвідомлювалася належність до роду. Тобто це дозволяє припустити, що перш, аніж виникло протиставлення «ми-вони», повинно було відбутися співставлення «першопредок – ми», а вже пізніше (згідно з закономірністю пізнання незнайомого через знайоме) виникало уявлення про «ми – (і) не ми, (або) вони». Треба також зауважити, що в ролі першопредка могли уявлятися не тільки якийсь «він», але й «вона» (праматір або прабатьківщина чи якась істота жіночого роду), «воно» (щось невизначене за статтю або двостатеве, хоча такі уявлення зустрічаються досить рідко) і «вони» (досить поширене уявлення про якусь першу пару пралюдей). Цікаво було б прослідкувати, як у процесі формування політеїзму об'єднувалися першопредки різних племен чоловічого й жіночого роду (боги і богині) і як сталося так, що, наприклад, у житті древніх греків і римлян жінки займали непомітне положення (можливо, тільки у громадському, військовому і політичному, а не в сімейному), а в пантеонах їхніх богів-олімпійців вони відігравали таку важливу роль у різних сферах життя людей. (Що це - відлуння родової демократії?). Цікаво й те, що жінки були богинями або належали до богів переважно в осідлих народів (землеробів), а в кочових племен, які займалися переважно скотарством, пануюче місце і в пантеоні богів і навіть в раю займали тільки чоловіки (наприклад, в ісламі? І чи не від богинь матриархату веде, часом, свій родовід Баба-Яга і різні відьми, з якими постійно боролися герої-чоловіки, які уособлювали патріархат?).

Отже, можна зробити висновок, що в процесі формування міфічної самосвідомості мали місце і соціальна персоніфікація, і соціальна ідентифікація, а не тільки протиставлення «ми – вони».

Ще однією надзвичайно важливою особливістю міфологічного світогляду було *уявлення про всезагальні (універсальні) родинні*

зв'язки, яке мало в ньому не менш важливе значення, ніж уявлення про генетичний першопочаток і було внутрішньо з ним зв'язане. Людині родового суспільства були відомі та найбільш зрозумілі тільки ті стосунки, що існували всередині родової групи між її членами - родичами. Тому й взаємовідносини між собою всіх інших реальних і фантастичних істот, що уособлювали собою різні природні сили й стихії, вона вподібнювала кровнородинним стосункам, які панували в самому роді. «Людині, яка жила в умовах первіснообщинного ладу, - відзначав О. Ф. Лосєв, - були зрозумілими і найбільш близькими тільки общинно-родові відносини. На основі цієї зрозумілої їй дійсності вона й розмірковувала про природу, суспільство та про все у світі. Найбільш переконливим для неї поясненням природи було пояснення з допомогою родинних відносин. Ось чому небо, повітря, земля, море, підземний світ – уся природа уявлялася їй не чим іншим, як однією величезною родовою громадою, населеною істотами людського типу, які знаходилися в тих чи інших родинних відносинах і відтворювали собою первісний колективізм в історії суспільно-економічної формації» [16,7].

Перенесення на природу внутрішніх родових відносин властиве, по суті, всій міфології, але в одних випадках воно проявлялося у формі родинних зв'язків людської спільноти з якими-небудь тваринами чи рослинами, в інших – у формі родинних відносин між антропоморфними істотами, які уособлювали сили природи, а також родом чи плем'ям, у третіх – між уособленими природними і соціальними явищами, а також біосоціальними чи психофізіологічними властивостями самої людини, її почуттями, здібностями тощо.

Таке перенесення родинних відносин на навколишній світ називається **соціоморфізмом**. Внаслідок цього було зроблено надзвичайно важливий за своїм значенням висновок: *усе в світі взаємопов'язане, тому світ - це щось єдине ціле*. А люди - як одна з частин цього велетенського цілого - також перебувають у родинних стосунках не тільки між собою, а й з усіма іншими частинами світу. Ці перші здогадки про єдність і цілісність світу нерідко унаочнювалися в образі Світового дерева, який зустрічається в міфологіях багатьох народів світу.

Уявлення про родинні зв'язки як універсальний тип зв'язку були першою світоглядною формою, в якій усвідомлювались об'єктивні

відносини між членами родової організації. Але оскільки в розумінні самих відносин не проводилося ще відмінності між їх об'єктивними та суб'єктивними сторонами, а також між матеріальними та ідеологічними відносинами, то родинні відносини сприймалися тут ще не тільки як відношення належності до певного роду і, відповідно, як відношення до гіпотетичного першопочатка (першопредка), але й як відносини обов'язковості виконання певних правил, існуючих всередині роду або між окремими родовими групами, які знаходили своє вираження в різного роду табу і моральних нормах, регулюючих ці відносини. Тому універсалізація родинних відносин призводила також до того, що світ сприймався в якості такої родової громади, в якій не тільки люди, а і різні антропоморфні істоти, тварини чи рослини і навіть предмети неживої природи «зобов'язані були» підкорятися цим нормам, підтримувати їх. Такі уявлення служили своєрідною ідейною основою для обґрунтування ілюзорно-практичного освоєння дійсності – *магічних дій*.

Оскільки стосунки всередині родової групи регулювалися чітко встановленими моральними заборонами й нормами, що повинні були дотримуватися всіма членами роду, то вважалося що *ці норми є обов'язковими не тільки для людей, а й для всіх тих людиноподібних істот та богів, які уявлялися також членами загальної світової громади*. Тому людина зобов'язана була ставитися до різних міфічних істот як до своїх родичів і, в свою чергу, сподівалася на підтримку чи захист цих істот. Починаючи якусь важливу справу чи потрапивши в скрутне становище, вона зверталася за допомогою до своїх міфічних родичів. Досягнувши бажаної мети, ця ж людина вважала своїм обов'язком віддячити їм: поділитися з ними частиною здобичі у вигляді жертвоприношення, збудувати для них оселю (храм), прикрасити їх зображення тощо.

Звертаючись до різних природних сил і стихій, задобрюючи або закликаючи їх, нагадуючи, обіцяючи або навіть погрожуючи їм, люди намагалися викликати дощ або вгамувати бурю, забезпечити вдале полювання або багатий врожай, наслати хворобу на своїх ворогів абовилікувати когось із своїх родичів. « ...В магії мало значення не прохання, а вольовий акт, рішуча вимога, наказ, - відзначав Ян Парандовський. - Чарівник наказував підвладним йому природним і надприродним істотам. ...Вірили, що чарівник

може зробити все: стягнути Місяць на Землю і літати в повітрі, викликати духів і відвертати вітер, ходити по воді та пробуджувати любов у байдужих серцях» [19]. Повторюючись і закріплюючись, такі дії з часом перетворювалися в різного роду ритуали, звичаї, обряди тощо, виконанням яких почали займатися окремі люди - старійшини, жерці, волхви, шамани, чарівники та інші.

Деякі дослідники первісної культури небезпідставно вважають, що саме магія як спроба активного втручання людини в природні процеси й перебіг речей була найдавнішим підґрунтям виникнення науки.

Відомий англійський етнограф Дж. Дж. Фрезер, пояснюючи виникнення магії, виходив з того, що вона базується на асоціативному мисленні й уявленні про таємну симпатію між предметами [20,20]. Звичайно, асоціативність, у тому числі й асоціації за схожістю і за суміжністю, на які перш за все посилався англійський дослідник, була досить типовою для міфологічного мислення. Проте, чи можна абсолютизувати саме ці асоціації, розглядаючи їх як всезагальну основу магічних дій? І чи не більш логічно було б допустити, що такою основою була перш за все універсалізація родинних зв'язків і зв'язаних з ними родових норм, які були найбільш близькі й зрозумілі людині родового суспільства, і використовуючи які, наприклад, у формі заклять чи якихось інших, приписуваних цими нормами дій, вона прагнула свідомо вплинути на різні предмети і явища дійсності через вплив на уособлюючі їх антропоморфні чи зооморфні істоти, які, за її уявленнями, знаходилися з нею або між собою в родинних відносинах? Багаточисельні підтвердження цьому можна знайти у різних народів на різних ступенях їх міфологічного мислення. А пізніше, як відомо, подібні уявлення (про всезагальність родинних зв'язків) трансформувалися в ідею про спорідненість стихій та елементів, широко використовувану в алхімії. Цілком вірогідно, що й уявлення про «взаємну симпатію речей» також генетично зв'язані з більш ранніми і більш універсальними уявленнями про їх родинні зв'язки.

Однак, у чому, без сумніву, правий Фрезер, так це те, що магія виникла значно раніше релігії і що магична практика суттєво відрізнялася від породжуваного релігійним світобаченням *благального (умилостивлюючого) культу*. «В еволюції людського роду магія виникла раніше релігії; - писав він, - ...людина прагнула

підкорити природу своїм бажанням силою чар і заклинань до того, як стала робити спроби задобрити і пом'якшити замкнене, примхливе і головне божество ніжною, улесливою молитвою і жертвоприношеннями» [20,68]. Це пояснюється тим, що магія, будучи не менш ілюзорним, оманливим способом практичного впливу на якісь об'єкти, була в той же час більш тісно зв'язана з реально-практичними трудовими діями і виражала активне відношення людини до оточуючої дійсності, прагнення здійснювати вплив на цю дійсність своїми безпосередніми діями, а не шляхом вимолювання допомоги у пануючих над нею антропоморфних істот і сил. Але сам Фрезер пояснює панування магії та заміну її релігією різними рівнями інтелектуального розвитку людей [20,70-73]. На нашу ж думку, активне відношення людей родового суспільства до дійсності, на відміну від пасивного відношення, породжуваного визнанням повної залежності людини від пануючих над нею сил в релігії, пояснюється зовсім не повним невіглаством «дикуна» і його неспроможністю усвідомити обмеженість можливостей свого впливу на природу, а особливостями самого характеру тогочасного способу життя і виробництва. «Коллективний характер виробництва, - писав Ф. Енгельс про докласове суспільство, - здійснювався в самих вузьких рамках, але він породжував панування виробників над своїм виробничим процесом і продуктом виробництва. Вони знають, що робиться з продуктом: вони споживають його, він не виходить з їхніх рук, і доки виробництво здійснюється на цій основі, воно не може перерости виробників, не може породити таємничі, чужі їм сили, як це постійно і неминуче буває в епоху цивілізації» [16, 21, 174].

Порівняно з *ритуалами*, що відтворювали в діях виражений у міфах словесно зміст і які, як було досліджено Б. Малиновським, виконували функцію соціально-психологічного об'єднання людських спільнот [21,37-38], магія була заснованим на міфологічному світогляді ілюзорно-практичним освоєнням дійсності, виконуючим перш за все компенсаторну функцію по відношенню до її реально-практичного освоєння в процесі виробничої діяльності. Це є свідченням того, що питання про співвідношення міфа і практичної діяльності повинне розглядатися багатопланово, з урахуванням його різних аспектів і різних видів і форм самої практичної діяльності.

Існуючи протягом десятків тисячоліть, міфологічний світогляд не міг залишатися незмінним, а неодмінно повинен був еволюціонувати разом зі змінами в матеріальному житті людей родового суспільства і самого цього суспільства. Г. Підлісна правильно зауважує, що міфи склалися впродовж тисячоліть. У них подибуємо нашарування різних епох: віру в перевертнів, демонів, фетишизм (обожнювання речей), анімізм (тобто віру в те, що всіма явищами природи порядкують духи) тощо. Еволюціонував міфологічний світогляд, міфи зазнавали змін. Тому важливе значення має також питання про його періодизацію, яке поки що залишається дискусійним.

Найбільш прийнятливими з цього питання уявляються точки зору, запропоновані Б. І. Шаревською [22,201-208] і О. Ф. Анісімовим [23]. Так, Б. І. Шаревська виділяє три ступені (етапи) розвитку «родоплемінних культів»: тотемізм, культ предків і політеїзм. О. Ф. Анісімовим була запропонована більш розгорнута схема, у відповідності з якою ранньородовому суспільству відповідав тотемізм, розвинутому материнському роду – культ природи і стихій і культ тварин, патріархально-родовому суспільству – уособлення поряд з природними також і суспільних сил, культ предків; епосі «військової демократії» - ранні форми політеїзму.

Неважко помітити, що виділення першого і останнього періодів у розвитку міфології в обох періодизаціях співпадає. Що ж стосується більш розгорнутої періодизації, запропонованої О. Ф. Анісімовим, то вона свідчить про те, що важливі зміни в міфологічних поглядах відбувалися не тільки внаслідок розвитку продуктивних сил, змінами самого суспільного виробництва, але й внаслідок змін самих соціальних форм існування первісного суспільства, способу життєдіяльності людей і характеру існуючих між ними суспільних відносин. Враховуючи це, зупинимось коротко на характеристиці тільки головних етапів розвитку міфологічного світогляду.

Найбільш вірогідно, як вже відзначалося, що історично *першою формою* цього світогляду був *тотемізм*. Однак, якщо спочатку він був лише формою усвідомлення єдності первісного людського колективу, спільності всіх його членів, обумовленій їх спільною колективною діяльністю, то на рівні екзогамного роду він переріс в усвідомлення внутрішньородових відносин як зв'язків між членами роду, обумовлених їх спільним походженням, і на зміну уявленням

про тотема-тварину приходять уявлення про тотема-предка. Спочатку і тотем-предок також, очевидно, уявлявся в образі певної тварини, але пізніше він починає наділятися і зовнішніми антропоморфними рисами, внаслідок чого виникають образи, особливо характерні для міфологій Стародавнього Сходу, людино-тваринних міфічних істот, які свідчать про те, що на цьому етапі свого розвитку людина ще не остаточно виділилася з природи і не усвідомила ще своєї якісної відмінності від інших живих істот. У тотемістичних уявленнях знайшла своє фантастичне відтворення індивідуально-родова залежність людини від головних об'єктів полювання і збиральництва, які сприймалися тут через призму цієї залежності і тому наділялися не притаманними їм рисами і властивостями.

Наступний важливий етап у розвитку міфологічного світогляду був зв'язаний з неолітичною революцією, обумовленою переходом від полювання, рибальства і збиральництва до землеробства й скотарства і з утворенням племені. Там, де цей перехід був одночасно і переходом до ранньокласового суспільства, що характерне головним чином для тих східних цивілізацій, де заняття землеробством вимагали створення великих іригаційних споруд і, відповідно, об'єднання великої кількості людей, тотемізм по суті справи залишився єдиною формою міфологічного світогляду, яка, пристосовуючись до інтересів панівної верхівки і догматизуючись, переходить в релігію. Там же, де перехід до землеробства супроводжувався лише переходом до племінного ладу, міфологія залишається панівним типом світогляду, однак зазнає при цьому суттєвих змін: на зміну світогляду (самосвідомості) роду – тотемізму – приходить світогляд, який виражав самосвідомість племені і в якому знаходить своє фантастичне відтворення панування над людьми природних сил і стихій, від яких залежали результати землеробської і скотарської діяльності. При цьому уявлення про тотемів-предків продовжують, очевидно, ще довго виконувати свою початкову роль у регуляції взаємовідносин як всередині окремих родів, так і між різними родами, до тих пір, доки на зміну їм не прийшли уявлення про предка-людину і всередині племені не встановлюється чітка система кровнородинних відносин. Проте, навіть після того, як цілком зникають суспільні умови, що породили тотемістичні погляди, вони продовжують існувати в формі своєрідних пережиткових явищ, трансформуючись, з одного

боку, в культ тварин, а з іншого – ставши калькою для утворення нових родових імен, призводять до виникнення різних фетишистських вірувань. У рамках більш розвинених форм міфологічного світогляду тотемні тварини і родові фетиші сприймаються як своєрідні двійники антропоморфних богів: наприклад, орел – птах Зевса, камінь Венери, сова Афіни (Мінерви), бики Геліуса тощо.

З переходом до землеробства людина родового суспільства попадає в повну залежність від сил і стихій природи. Грунти, опади, клімат, зміна пір року тощо – все це набуває для неї життєво важливого значення, оскільки великою мірою визначає результати її власної діяльності. Тому центральними образами в міфології цього періоду стають уявлення про антропоморфних богів, уособлюючи різні природні сили й стихії. Проте уявлення про панування над людьми антропоморфних істот не могло скластися раніше, ніж відносини панування й підкорення в формі особистісної залежності не отримали скільки-небудь помітного розвитку поміж самими людьми. І цей факт свідчить про те, що з переходом до землеробства вже починається певною мірою і внутрішня диференціація родо-племінної організації, оскільки тут стає можливим виробництво додаткового продукту, виникають перші особистісні форми чисто соціальної залежності, які пізніше усвідомлюються і переносяться і на відносини між різними племенами і природним середовищем, а також і на відносини між фантастичними істотами, що уособлювали собою різні сили природи.

Нарешті, *третій*, надзвичайно важливий період розвитку міфології пов'язаний з останнім етапом розвитку первісно-общинного ладу – епохою розпаду родового ладу і переходом до класового суспільства. Ця епоха характеризується вже яскраво вираженою майновою диференціацією (нерівністю), індивідуальним поділом праці, а також і поділом праці між окремими сім'ями, утворенням сусідської громади, індивідуалізацією виробництва, яка стала вираженням більш високого рівня розвитку продуктивних сил. Разом з тим, розвиток обміну і, особливо, війни сприяли посиленню спілкування між різними племенами, призводили до утворення союзів племен. Звичайно, всі ці зміни не могли не знайти свого відображення і в світогляді. Так, становлення особи та її поступове звільнення від пут родової організації призвели і в самій міфології

до індивідуалізації богів. Боги різних племен починають об'єднуватися в єдиний пантеон, і хоча відносини між ними як і раніше усвідомлюються в формі кровнородинних відносин, вони починають набувати й ієрархічної структури (ієрархізуватися). У цей же період поряд з силами природи уособлюються також і соціальні сили, які ще більшою мірою починають володарювати над людьми, ніж природні сили, а також різні психічні стани й афекти, яким підвладні дії людини, що також свідчить про становлення особистості та її індивідуальної самосвідомості.

Суттєво змінюється і збагачується на цьому етапі й міфологічна картина світу. Виникнення відчуження і антагонізму між соціальним та індивідуальним початками породжують уявлення про душу, що поступово призводить до виникнення уявлень про дуалізм душі й тіла і перенесенню цього дуалізму на весь оточуючий світ, внаслідок чого виникає перехідна від міфології до релігії форма світорозуміння – *анімізм*. Панування суспільного початку над індивідуальним, яке сприймається в перекрученій формі як панування суспільних ідей, як панування суспільного над природним, породжують уявлення про пануючий у світі духовно-вольовий зв'язок, які приходять на зміну уявленням про універсальний родинний зв'язок. Саме в цей час, у зв'язку із виникненням уявлень про душу, починають складатися і уявлення про потойбічне існування і потойбічний світ, куди після смерті потрапляють душі померлих людей.

У перехідних від міфології до релігії, літературі та філософії формах свідомості міфологічні засоби духовного осягнення дійсності починають використовуватися для розв'язання питань і завдань, які вже виходять за межі самої міфології. Багатоманітність цих форм створює враження, що саме в цей період міфологія досягає свого найвищого розквіту, хоча в дійсності кожна з цих форм містить у собі спроби виходу за рамки старого світогляду і тим самим означає вже і розклад міфології. Однак, не дивлячись на те, що з переходом до класового суспільства міфологічний світогляд вже ізжив себе і повинен був уступити своє місце більш розвиненим світоглядним утворенням, які відповідали новим суспільним умовам існування людей, вироблений нею спосіб духовного осягнення дійсності не був цілком відкинутий і забутий, зберігшись найбільшою мірою в сфері художнього осягнення дійсності. Міфологія, зазначав Ф. Кессіді, мала величезний вплив

на всі сторони духовного і матеріального життя людей. Кожен народ створив свої міфи, оповіді і легенди. В них виявилася “душа” народу, його помисли, надії і прагнення, його уявлення про буття, природу й саме життя [12]. Підґрунтям і арсеналом мистецтва називали міфологію Шеллінг, Гегель, К. Маркс.

У літературі вже відзначалося, що міфи склали ніби священний духовний скарб племені. Вони були зв’язані з заповітними традиціями племені, утверджували прийняту в даному суспільстві систему цінностей, підтримували і санкціонували певні норми поведінки. Пояснюючи і санкціонуючи наявний у суспільстві й у світі лад, міфи так пояснювали людині її саму і навколишній світ, щоб підтримувати цей лад.

З допомогою міфу людина злітала над безкрилою дійсністю, домагалася справедливості, подужувала сильніших супротивників, розправлялася зі злочинцями, сягала найвіддаленіших куточків землі та всесвіту, долаючи власну слабкість і рутинність свого часу. Це забезпечило міфіві, як відзначає О. Немировський, любов усіх людських поколінь, які приміряли образи Прометея, Геракла, Тесея, Касандри до себе і свого часу, наповнюючи їх пристрасстю, поглиблюючи їх філософський зміст і посилюючи художній вплив [24, 312].

Міфологічні уявлення мали великий вплив на виникнення і розвиток різних галузей культури - літератури, образотворчого, театрального, хореографічного і музичного мистецтва. На міфологію при своєму виникненні спиралася релігія та філософія, а деякою мірою - і наука. Тому без знання міфології не можна як слід розумітися на живописі, поезії, музиці, побачити витoki багатьох популярних образів та ідей, що пронизують культури різних народів світу. Порівняльне вивчення їх міфологічних уявлень дозволило побачити, що однакові міфологічні образи та сюжети зустрічаються в різних частинах земної кулі. Це, наприклад, оповіді про предків роду - тварин (тотемів), про Матір-Землю та Батька-Сонце, про богів-громовержців, про декількашарову будову світу, про Світове дерево та інші. Разом з тим міфологічні погляди кожного народу мають і свої національні особливості, що відображають його історичну долю, умови і спосіб життя, особливості світосприйняття. Тому наукове вивчення міфології є невід’ємною частиною дослідження стародавньої історії та культури.

Що стосується давньослов'янської й, зокрема, української міфології, то її характерними рисами були, наприклад, поетизація й олюднення природи (лісів, річок і ланів, які уявлялися населеними різними таємничими істотами - лісовиками, мавками, русалками); персоніфікація насамперед природних сил і стихій (Сонця - Дажбог, вітру - Срибог, неба - Сварог, родючості й скотарства - Велес); віра у непереможність світла й добра пільмою і злом. Сили зла, як правило, уявлялися слабкими й нікчемними істотатами, з якими можуть успішно змагатися не тільки герої, а й прості люди. Тут знайшло своє утвердження й шанобливе ставлення до жінки, старших людей, померлих предків тощо.

«Давньою релігією слов'ян, їх світосприйняттям було язичництво. – відзначає С. М. Толстая. - Воно охоплювало всю сферу духовної культури і значну частину культури матеріальної...

...Слов'янське язичництво містило в собі не тільки властиві ранній стадії релігійного розвитку аніматичні вірування (тобто переконаність, що все у природі живе - і камінь, і вогонь, і дерево, і блискавка тощо), але й анімічні (тобто уявлення про душу), що поєднувалися, очевидно, з більш пізніми поглядами про трансцендентність душі (тобто здатності переходити в іншу плоть) і про здатність надприродних персонажів до всіляких метаморфоз - перетворення то в козла, то в собаку, копицю сіна, чорний клубок, в немовля тощо. Надприродні персонажі, що після навернення слов'ян у християнство отримали назву *нечистої сили*, мали людський (антропоморфний), звірячий (зооморфний) або змішаний антропоморфно-зооморфний вигляд. Цією надприродною силою, за переконанням давнього слов'янина-язичника, був населений увесь всесвіт, з нею доводилося мати справу і вона була небезпечна, хоча й не завжди приводила до поганого чи трагічного кінця. Цю силу можна було умилостивити і навіть відлякати, що й здійснювалося відповідно з особливими ритуалами і традиціями. Поступово з цього середовища надприродного віділилися язичницькі боги, про яких ми маємо досить смутне уявлення. Очевидно, до УІ ст. слов'яни мали не тільки щось нагадує пантеон богів чи ряд місцевих "племенних" пантеонів, але й були близькими до монотеїзму, до віри у верховного, ще не християнського, єдиного бога [25].

Інший дослідник слов'янської міфології (О. Бондарук) звертає увагу на те, що кожен слов'янський народ по-своєму називав одних

і тих же богів і духів, мав своє - відмінне від інших братніх народів - уявлення про них. Існують припущення, що бог сонця, якого східні слов'яни називали Дажбогом, мав ще й такі імена - Радогост, Святовит, Сварожич. Майже всі слов'янські народи богом грози і війни вважали Перуна, Перкуна, Прове чи Проне. Богиню Дану різні слов'янські народи називали Дівонією, або Діванною. Учені припускають, що спочатку прадавні слов'яни вшановували духів природи, духів-покровителів людини, духів померлих предків. Значно пізніше "з'явилися" боги, які жили на небі й звідти правили людьми і тваринами. Людина розвивалася, ставала сильнішою, розумнішою, і боги ставали більш схожими на неї. Зрозуміло, що після прийняття християнства не все з язичницьких вірувань давніх слов'ян збереглося. Хтось із чужоземних письменників зробив якісь записи, щось залишилося у народних переказах, легендах, піснях, казках, а щось з язичництва перейшло у християнство. Лише уривки міфологічних уявлень дійшли до нас в усній народній творчості. І хоча християнська мораль міцно увійшла в народне життя, ще й досі межі слов'ян не згинуло давнє язичництво. Воно живе в обрядах і звичаях, у колядках, щедрівках, веснянках, купальських піснях, весняних іграх, приказках, казках, забобонах та приписах сільських знахарок.

Понад тисячу років були майже забуті найдавніші духовні скарби слов'янських народів - міфи часів дохристиянства. А слов'янська міфологія - дивовижна і не менш цікава за міфології інших народів світу.

Чи ж годиться нам сьогодні не знати того, у що не так давно вірили наші предки і їх близькі сусіди, особливо, коли ми, українці, самі належимо до сім'ї слов'янських народів?..

А вірили колись наші пращури в те, що правлять світом і людьми боги, які живуть понад землею на високих-превисоких горах. Більшість з них - то саме світло, яке дає нам життя. Проте є й такі боги, що ладні зробити все, аби занепасти людей. Таким богом був Чорнобог, або Див.

Окрім богів, за уявленням слов'ян, землю населяли духи. Це добрі та злі сили, що були слабшими од сил небесних, але достатньо сильними, аби втручатися у повсякденне життя. Такими духами були русалки, сирени, мавки, віли, домовики, дідьки або чорти, відьми, упирі, вовкулаки та багато інших. Люди вірили, що

жити з ними треба в мирі та злагоді, час від часу задобрювати подарунками, бо порушувати правила спілкування небезпечно.

Наші далекі предки були близькі до природи і вірили, що вона - жива істота. Вони були переконані, що все у природі говорить одне з одним, а ще може спілкуватися з вищими силами - богами та духами. Праслав'яни вірили, що більшість цих сил прихильні до людини і лише незначна частина - ворожа. Кожного можна примусити або умовити робити людині добро, а неприхильних - відвести, знешкодити. Досягали цього силою магічних дій та слова [].

Цікаву характеристику міфологічного світогляду наших предків залишив Михайло Грушевський: «Ясними і веселими очима дивилися [давні українці - *Р. А.*] на світ божий. Не знали темних суворих богів, що напосідають ся на щастя чоловіка. Вище всього славили й шанували світло і тепло світове, що дає себе знати в сонці, в теплі, в буйній ростинності, в усім життю природи. (...) Огонь називали Сварожичем, сином великого Сварога, небесного світла й огня соняшного або блискавичного. До старших богів належав також Велес, або Волос, “скотій бог”, оборонець худоби. Всі вони звали ся “бог” - се слово означає добро, благо (звідти такі слова як багатий, збоже і убогий - такий що не має добра), а далі значило подателя всього доброго. Ті боги й по заведенню християнства зістали в віруваннях нашого люду, тільки покрилися йменнями святих християнських: так різні вірування в Перуна перейшли на Іллю, з Велеса на св. Власія, і таке иньше.

Але окрім таких головних богів давній Українець бачив наоколо себе силу всяких живих істот; мабуть, їх звали бісами, і се ім'я тоді не значило чогось доконче злого, і тільки потім християнські духовні зробили з тих бісів пекельних злих духів. Предки наші думали, що сі створення живуть в болотах, лісах, полях, джерелах, і їх шанували, давали їм жертви, щоб не шкодили» [26].

На важливість знання дохристиянських вірувань українського народу для належного розуміння його теперішньої духовної культури вказував і Митрополит Іларіон. А сучасний дослідник відзначає, що міфорелігійному світоглядові належить одне з чільних місць у духовній скарбниці українського народу [27].

Міфологічні уявлення давніх українців пронизували весь світ їхньої культури. Вони знаходили своє відображення в казках,

легендах, приказках, піснях, думах, обрядовій поезії, в хатніх розписах, візерунках вишивок, писанок та різьблення. З міфологічними віруваннями українців були пов'язані побутові звичаї й обряди, а також календарні свята (коляда, вербна неділя, зелені свята тощо), багато яких пізніше злилися з християнськими святами.

Міфологічні образи та ідеї стали одним із животворних джерел української класичної літератури. Вони надихали на створення геніальних художніх творів І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, І. Я. Франка, Лесю Українку та інших наших письменників і поетів. Збирання й вивчення міфологічних матеріалів, якими займалися М. І. Костомаров, О. О. Потебня, П. О. Куліш, М. І. Драгоманов, І. С. Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, І. І. Огієнко та інші, сприяли розвитку національної самосвідомості. І в наш час подальше дослідження української міфології є важливим чинником нашого культурного відродження та збагачення.

У зв'язку з цим треба зазначити, що великої шкоди руйнуванню праукраїнського міфологічного світогляду і відповідаючих йому пам'яток народної культури завдала боротьба з «язичництвом», яка проводилася століттями в процесі «християнізації» нашого народу. Дослідження, які велися впродовж останніх десятиліть у царині давньоукраїнської культури, свідчать про те, що міфологічні погляди давніх слов'ян і, зокрема, східної їх частини були не менш розвинутими й цікавими, ніж міфи інших народів світу. Тому на цій ниві майбутніх дослідників витоків і розвитку української культури чекає ще багато роботи.

Підсумовуючи короткий огляд міфологічного світогляду, треба зазначити, що вироблений ним спосіб духовного осягнення дійсності свідомо чи несвідомо використовується дуже широко і людьми нашого часу, і буде використовуватися нашими нащадками. Але розгляд проблеми «новітньої міфології» потребує спеціального дослідження, яке на часі і може бути не тільки дуже цікавим, а й надзвичайно важливим для більш глибокого розуміння і сучасної духовної культури, і всіх інших сфер суспільного життя нашого суспільства.

3. Особливості релігійного світогляду

Протягом декількох тисячоліть невід'ємною стороною життя людей була і залишається релігія. Термін “релігія”, який у перекладі з латинської мови означає “благочестя”, “святість”, використовується в різних значеннях. У вузькому розумінні *релігія* - це сукупність почуттів, поглядів та ідей, пов'язаних з вірою в існування надприродної істоти - Бога (богів) як першотворця й управителя світу, який має безмежну владу також і над людьми. У широкому значенні під релігією мається на увазі надзвичайно складне суспільне явище, яке, крім означених поглядів та ідей, включає в себе також пов'язані з ними дії (молитви, культові обряди, ритуали тощо), спільноти (громади і об'єднання віруючих), організації (церкву та ін.), а також відносини, що складаються між віруючими. Разом з тим, як відзначав Олександр Мень, нині в літературі існує понад 70 різних визначень релігії та багато теорій її виникнення [28,28].

Хоча релігія як форма суспільної свідомості включає в себе не тільки світоглядні погляди та переконання, вона зазвичай ототожнюється з релігійним світоглядом, тому ці поняття часто використовуються як синоніми.

На відміну від тверджень теологів і деяких дослідників релігії про те, що релігійність є вродженою властивістю людини і, отже, релігія з'являється разом з людиною (а дехто навіть стверджував, що свою релігію мають і деякі тварини, наприклад, слони), *сучасна історична наука доводить, що релігійний світогляд був другим історичним типом світогляду, який виник у період розпаду родового і становлення класового суспільства.*

Одним з основних питань при визначенні особливостей релігійного світогляду є питання про співвідношення релігії та міфології, яке, як вже відзначалося раніше, розв'язується по-різному. Так, одні дослідники, підкреслюючи подібність міфології та релігії, вважають, що міфологія - це та ж сама релігія тільки на ранніх етапах свого історичного розвитку. Інші ж, не заперечуючи подібності між міфологією та релігією, як і між міфологією та філософією, разом з тим вказують і на існуючі між ними суттєві відмінності і доводять необхідність розрізнення цих явищ як різних форм людської самосвідомості або різних історичних типів світогляду.

Дійсно, між релігією та міфологією існує чимало спільного. Це і відтворення дійсності переважно у конкретно-чуттєвих

антропоморфних образах, і об'єднуюча (інтегруюча) роль по відношенню до різних людських спільнот, і наявність культових та обрядових дій тощо. Інколи їх спільною рисою називають також віру в існування надприродного (істот, сил). Проте з цим важко погодитися, тому що на рівні міфологічного мислення ще не існує розрізнення, а відповідно - і протиставлення природного і надприродного. Так само, як неможливо погодитися і з тим, що віра в надприродне є головною ознакою релігії, тому що з такою вірою ми зустрічаємося і в багатьох філософських вченнях. Це, наприклад, віра в існування Світового Розуму, Світової Волі, Світової Душі тощо. Та й взагалі – *віра є одним з універсальних виявів людської духовності*, якщо розуміти під нею здатність людини сприймати чи уявляти реально існуючим або цілком можливим те, існування чого не має під собою якихось достатніх підстав чи доказів. Вона охоплює всі сфери людського життя і має місце не тільки в релігії, а й в інших формах суспільної свідомості, в тому числі – і в науці, чимало положень якої не мають (і не можуть мати) експериментального підтвердження і сприймаються нами *на віру*.

Подібність між міфологією та релігією пояснюється декількома причинами. По-перше, тим, що обидві вони є певними виявами людської самосвідомості, світогляду і тому виконують у суспільстві однакові функції. По-друге, обидві вони склалися на основі пануючих у суспільстві відносин міжособистісної залежності. По-третє, як доводить сучасна наука, релігія виникла на ґрунті міфології, запозичивши в останньої чимало образів та ідей.

Разом з тим *між міфологією та релігією існують і суттєві відмінності*. Так, наприклад, якщо міфологія відігравала роль світогляду в родовому суспільстві і була самосвідомістю роду та племені, то релігія виконувала цю ж саму роль на більш високих щаблях суспільного розвитку по відношенню до народностей, націй та міжнаціональних спільнот. Крім того, *релігія може виступати в формі як суспільної, так і індивідуальної самосвідомості*, в той час як на рівні міфологічного світогляду людина ще не усвідомлювала себе окремо від своєї родової групи.

Релігійний світогляд відрізняється від міфологічного і за своїм способом духовного осягнення дійсності. І ця відмінність існує вже в самій формі такого осягнення, якою є конкретно-чуттєвий образ або уявлення, хоча, на перший погляд, і в релігії і в міфології вона

видається цілком ідентичною. Ця відмінність виявляється в тому, що міфологічні образи і уявлення, як вже відзначалося, є багатofункціональними: в них у ще нерозвинутій формі перепліталися пізнавальне, художнє і нормативно-регулятивне осягнення дійсності, що і створило пізніше можливість виникнення на їх основі не тільки релігії, а й різних видів літератури і мистецтва, а також і філософії; релігійні ж образи і уявлення в більшості своїй виконують лише одну-єдину – оцінно-регулятивну функцію, яка домінує над усіма іншими їх функціями, сковуючи їх розвиток і придушуючи їх.

Ворожість релігійного догматизму і наукового пізнання, яка існувала століттями, добре відома. Більш складним є питання про співвідношення релігійного світогляду і художнього осягнення дійсності, зокрема, мистецтва, хоча і тут добре відомі ворожі розвиткові мистецтва всілякі релігійні заборони й обмеження, наприклад, заборона різними релігіями зображення живих істот і людини, канонізація способів і форм такого зображення, ворожість до так званої світської культури тощо. Інша справа, що різні релігії, особливо світові, старалися активно використовувати художньо-образне обґрунтування їх догматики в мистецтві і через мистецтво, подібно до того, як із цією ж метою вони прагнули підпорядкувати собі філософію і науку. Проте тут треба враховувати і ще одну сторону цього питання: конкретно-чуттєве і образно-фантастичне відтворення в самій релігії, зближуюче її з мистецтвом, не може не нести в собі і певної долі естетизму. Тому, розглядувані поза релігійним світоглядом і виконуваних у ньому функцій як форма образно-художнього осягнення дійсності, деякі з них не позбавлені і художньо-естетичної цінності, наприклад, деякі релігійні тексти або архітектурні споруди тощо, але в самому релігійному світогляді ця їхня сторона або не сприймалася зовсім, або ж свідомо принижувалася й придушувалася [29:1,263].

Можна відзначити і ще одну особливість релігійних образів-уявлень – їх *догматизм*. Справа в тім, що релігійні образи, як і будь-які інші образи, - багатозначні, тому вони допускають різне їх тлумачення, в тому числі – й абсолютно протилежне. У зв'язку з цим зворотньою стороною релігійного догматизму є світоглядний плюралізм, який виявлявся в тому, що на основі будь-якої системи релігійних догм виникало завжди чимало різних напрямків, толків і сект, які тлумачили зміст головних догматів віровчення в

залежності від інтересів різних суспільних класів і соціальних груп і пристосовували цей зміст до їхніх інтересів, а також до певних тенденцій та умов суспільного розвитку. Тому зрозуміло, чому ідеологи панівних класів прагнули завжди нав'язувати людям не тільки певні релігійні догми, а й їх певне тлумачення, переслідуючи як «еретичні» спроби всякого іншого їх розуміння. Таким чином полісемантизм релігійного світогляду дозволяв йому пристосовуватися до будь-яких нових умов і навіть паразитувати в якості псевдосвітоглядної надбудови на тих досягненнях суспільної думки, зокрема і науки, які при їх іншому світоглядному тлумаченні приводили до висновків, ворожих самій релігії.

Головні догматизовані світоглядні уявлення й положення зберігаються протягом тривалих періодів часу не тільки завдяки традиціям, але й внаслідок їх свідомого закріплення служителями культів та ідеологами, як нібито, священні або «боговдохновенні», тобто у зв'язку з їх *сакралізацією*. Це також великою мірою сприяло тому, що переважаючою функцією релігійних уявлень і образів була їх ідеологічна функція або функція духовного санкціонування пануючих суспільних відносин, породженням і необхідним доповненням яких ці уявлення і образи були. Догматизація їх змісту призводить до їх відриву від живих витоків народної фантазії та постійно прогресуючого пізнання, позбавляючи їх тим самим внутрішніх джерел і стимулів розвитку, протиставляючи їх як щось незмінне розвиткові різних областей (галузей) духовної культури і тим самим ставлячи їх у ще більшу залежність від породивших їх суспільних відносин. За своєю соціальною основою релігійний фанатизм є не чим іншим, як прагненням певних соціальних верств зберегти незмінним той суспільний лад, який і дозволяє їм бути панівними верствами суспільства.

Ще однією особливістю релігійних уявлень і образів є також те, що можна назвати «раціоналізованою ірраціональністю». Певний момент ірраціонального є, звичайно, і в міфі, але це стихійний, неусвідомлюваний ірраціоналізм, який не протиставляється раціональному. В релігії ж він не тільки усвідомлюється, а й спеціально підкреслюється, певним чином обґрунтовується і знаходить своє досить своєрідне використання. «...Догма, як віровчення, в якому знаходить відображення ірраціональний момент образів-символів не є і не може бути цілком раціональною,

- писав С. Д. Сказкін. – У ній залишається і зберігається усвідомлена і виражена в абстрактних поняттях принципова ірраціональність, схована в образах-символах. Робота думки полягає лише в тому, щоб усвідомити зміст образу, створеного несвідомою релігійною творчістю, і не тільки виразити його в абстрактних і загальних поняттях, а й пізніше довести, наскільки це можливо нібито для людського розуму, необхідність самої ірраціональності: розумність принципово нерозумного і тому підлягаючого сприйняттю лише вірою, а не розумом. Розум грає в даному випадку роль органу, який висвітлює зміст образу-символа, але не відкидає і не руйнує сховану в ньому ірраціональність, яка, як одкровенна богом істина, не підлягає ревізії розуму» [30,122]. Ця особливість релігійних образів використовувалася завжди як з метою встановлення пріоритету релігійної віри над знанням і розумом, так і з метою пристосування релігії до нових соціальних та ідеологічних умов.

На основі міфології та релігії складалося також різне ставлення до богів. Рівність, яка існувала між членами родової громади, переносилася й на стосунки людей і богів. Тому в міфології ставлення до останніх хоча й було поважаним, але не настільки, щоб люди визнавали їх необмежену владу над собою. Люди дякували тому чи тому богові, якщо вважали, що він допоміг їм в якійсь справі. Але вони ж могли “образитися” на свого бога, “присоромити” або навіть “покарати” його, якщо він не міг впоратися зі “своїми обов’язками”, наприклад, не забезпечував вдалого полювання. Про це є чимало свідчень людей, які досліджували культуру й спосіб життя різних племен. Таке ставлення до богів зовсім неприпустиме в релігії.

Образ або ідея бога займає центральне місце в будь-якому релігійному світогляді. «Серед усіх релігійних ідей і в усіх без виключення розвинутих релігіях, - відзначав відомий радянський релігіознавець Е. К. Дулуман, - головне і центральне місце належить ідеї бога. Ідея бога є основою, фундаментом релігії як форми суспільної свідомості» [31,6]. І це цілком зрозуміло, якщо врахувати, що саме бог розглядався в релігійному світогляді в якості першопочатку і першооснови всього існуючого, тобто що його образ або ідея були однією з головних особливостей методологічного ядра релігійного світогляду. Причому характерно, що це вже не уявлення про генетичний першопочаток або

першопредка, як у міфології, а першопочаток, як правило, *творящий*, це бог-творець, уявлення про якого використовується в якості вихідного початку при побудові всієї релігійної картини світу і в якості вихідного пояснювального принципу всього, що відбувається в світі. Звичайно, таке уявлення про бога-творця могло виникнути тільки на чітко визначеному рівні суспільного розвитку. Тільки навчившись виробляти сама необхідне їй для життя, до того ж виробляти на досить високому рівні, людина могла дійти висновку про те, що світ і все в ньому існує, як і вона сама, - теж чиясь створіння. Ще на більш високому рівні свого розвитку в неї могла виникнути ідея про створення світу не в прямому, а в переносному сенсі – тобто завдяки слову або вольовому зусиллю, що саме по собі вже доводить зв'язок цієї ідеї з існуванням особистісних відносин панування й підкорення, при яких слово, наказ, воля чи навіть примха господаря для раба – закон, який примушує його діяти і щось робити, створювати. Такі погляди могли скластися лише в тому суспільстві, де вже почалося соціальне розшарування і одні люди (або навіть одна людина - фараон, цар, імператор) мали повну владу над іншими. Таким було ранньокласове суспільство, де утверджуються рабовласницькі відносини. «...Єдиний бог ніколи не міг би з'явитися без *єдиного* царя, - зауважував у зв'язку з цим Ф. Енгельс, - ...єдність бога, що контролює багаточисельні явища природи, є лише відображенням єдиного східного деспота, який уявно чи дійсно об'єднує людей з ворожими... інтересами».

Однією з особливостей релігійного світогляду є також його *есхатологізм*, тобто уявлення про те, що існування світу має не тільки свій початок, а і свій кінець, що це існування обмежене часовими рамками: від творення до страшного суду. Це, а також постулювання незмінності світу після його створення богом, свідчить про *метафізичність* релігійного світогляду, що теж відрізняє його від надзвичайно багатого діалектичними уявленнями міфологічного світогляду.

Ще одна особливість релігійного способу духовного досягнення дійсності – *універсалізація духовно-вольової залежності*, уявлення про яку поступово витіснили міфологічні погляди про всезагальні родинні зв'язки, замінивши їх духовними зв'язками між віруючими. З точки зору релігійного світогляду, все, що існує й відбувається в світі, залежить від волі і бажання або накреслень

бога (богів) та інших антропоморфних істот. Усім у світі править *божественне провидіння* або, рідше, встановлений і контрольований вищою істотою-творцем моральний закон. Тому на щось вплинути або змінити перебіг подій на свою користь людина може тільки через звернення до бога, наприклад у молитві. Мабуть, немає необхідності доводити, що такі уявлення могли також виникнути тільки тоді, коли в самому суспільстві встановлюється необмежена влада окремих людей.

Багато дослідників релігії вказували на те, що вона обов'язково включає в себе два елементи: *віру* в існування надлюдської і надприродної істоти – бога і *поклоніння* йому, або умилювальний культ. «Під релігією я розумію умилювання і заспокоєння сил, що стоять над людиною, сил, котрі, як вважається, спрямовують і контролюють перебіг природних явищ і людського життя, - писав Дж.-Дж. Фрезер. - Релігія в такому розумінні складається з теоретичного і практичного елементів, а саме з віри в існування вищих сил і з прагнення умилювати їх або догодити їм. На першому місці, звісна річ, стоїть віра, тому що, перш ніж годити Богів, треба вірити в його існування» [20].

Надзвичайно важливим для розуміння особливостей релігійного світогляду та його відмінності від міфології є також те, що в якості його суб'єкта виступають не тільки різні суспільно-історичні спільноти (союзи племен, народності, нації й міжнаціональні релігійно-духовні об'єднання), а й особа, яка і на природу переносить уявлення про саму себе як про сполучення двох протилежних частин – тіла і душі. При цьому для релігії характерне повсюдне визнання примату духовного над тілесним, чого немає ще в міфології і що дозволяє виявити тісний зв'язок релігійного світогляду з ідеалістичною філософією, в той час як міфологічне світоуявлення характеризується як стихійно матеріалістичне.

У зв'язку з цим викликає сумнів положення про те, що головною відмінною ознакою релігії є віра в надприродне. Бо, як вже відзначалося, про віру в надприродне можна говорити починаючи з того часу, коли виникає уявлення про надприродне як щось відмінне від природного, а таке уявлення, як відомо, виникло досить пізно і вже тільки в класовому суспільстві, подібно до того, як тільки тут остаточно сформувалося і уявлення про відмінність

об'єктивного і суб'єктивного, матеріального та ідеального. Крім того, якщо навіть під вірою в надприродне розуміти віру в реальність існування витворів людської фантазії, незалежно від того, усвідомлюється їхня відмінність від реальних предметів і явищ чи ні, то і в цьому випадку таку віру не можна вважати відмінною ознакою тільки релігії, бо вона рівною мірою характерна і для міфології, і для ідеалістичної філософії, не кажучи вже про буденну свідомість. Значно більше значення для розуміння специфіки релігійного світогляду мають, окрім вже згаданих, також ті його особливості, які пов'язані з виконанням ним певних соціальних функцій, а також з ілюзорно-практичним освоєнням дійсності.

При спробах визначення функцій релігії досить часто можна спостерігати дві крайнощі. По-перше, визнання тільки за релігію можливості виконання нею всіх тих функцій, які виконуються будь-яким світоглядом. По-друге, приписування релігії виключної можливості на виконання якоїсь однієї з цих функцій.

Показовими у цьому відношенні є, наприклад, думки про релігію Л. М. Толстого, висловлені ним у його знаменитій праці «Коло читання». Наведемо деякі з них: «Завжди, у всі віки люди прагнули знати або мати в крайньому випадку яке-небудь поняття про початок або кінець свого земного існування, і релігія з'являлася, щоб задовольнити цю вимогу їх і щоб висвітлити той зв'язок, який об'єднує всіх людей як братів, які мають одне спільне джерело походження, одне спільне завдання життя і одну загальну кінцеву мету». «Істинна релігія є таке встановлене людиною відношення до оточуючого її нескінченного життя, яке зв'язує її життя з цією нескінченністю і керує її вчинками». «Сутність усякої релігії полягає тільки у відповіді на запитання, навіщо я живу і яке моє ставлення до оточуючого мене нескінченного світу. *Не існує жодної релігії, від самої найвищої і до самої грубої, яка не мала б в основі своїй цього встановлення відношення людини до оточуючого її світу* (виділення моє – Р. А.)» []. Очевидно, не треба доводити, що те ж саме можна було б сказати і про філософію (філософський світогляд). До речі, сам Толстой у цій же своїй праці говорить і про те, що «релігія – це всім зрозуміла філософія». Бертран Рассел також вважав, що «релігія знаходить сили у відчутті єдності із всесвітом (виділення моє – Р. А.) - почутті, що його здатна викликати в людині» [33].

Чимало західних соціологів абсолютизують інтегруючу функцію релігії, а в атеїстичній літературі майже завжди, як правило, абсолютизувалися апологетична (по відношенню до існуючого ладу і влади) функція релігії та її роль в «духовному одурманенні» або навіть свідомому обмані народних мас.

Одну з найбільш широких характеристик функцій релігії дав Карл Маркс, який писав: «Релігія є самосвідомість і самовідчуття людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знов себе загубила. Але *людина* – це не абстрактна, перебуваюча десь поза світом істота. Людина – це *світ людини*, держава, суспільство. Ця держава, це суспільство породжують релігію, *перекручений світогляд*, бо самі вони – *перекручений світ*. Релігія є загальна теорія цього світу, його енциклопедичний компендіум, його логіка в популярній формі, його спіритуалістичний *rhoim dhoum*, його ентузіазм, його моральна санкція, його урочисте доповнення, його всезагальна основа для втішання й виправдання. Вона перетворює в *фантастичну дійсність* людську сутність, тому що *людська сутність* не має істинної дійсності» [15:1, 414-415].

Як і міфологія, релігія пов'язана з ілюзорно-практичною діяльністю. Але якщо в першому випадку такою діяльністю є магія, то в другому – це насамперед *умилостивительний культ*. Характерний для релігійного світогляду дуалізм душі й тіла, духу і природи, земного і потойбічного життя неодмінно породжує і роздвоєння людської діяльності, з одного боку, на таку, яка служить фізичним нуждам і спрямована на підтримку фізичного існування людини або на задоволення матеріальних інтересів суспільства, а з іншого – на таку, яка зв'язана з вірою в самостійне існування духовного начала як більш важливого, порівняно з матеріальним, і спрямована на його возвеличення, прилучення до нього або його умилостивлення, тобто становить собою *сукупність реальних за формою, але ілюзорних за своїм змістом і своєю метою дій*, таких, як, наприклад, різні культу, обряди, таїнства тощо. Хоча багато з них почали складатися ще в родовому суспільстві на основі міфологічного світогляду, але тим не менше відношення до дійсності, яке визначається релігійним світоглядом, суттєво відрізняється від ілюзорно-практичного способу дій, виникаючих на основі міфологічного світогляду.

По-перше, релігійна культова діяльність відділена, як правило, від продуктивної та інших видів практичної діяльності і повсюдно протиставляється їй як особливий і більш важливий вид діяльності,

який здійснюється переважно служителями культу або під їхнім керівництвом. По-друге, вона є реалізацією *пасивного* відношення до дійсності, оскільки домінуюче становище в ній займають умилостивлюючі дії (вшановування надприродних істот і символізуючих їх предметів, молитви, жертвоприношення та інші дії, які є виявленнями покірності та підлеглості), які мають у більшості випадків символічний характер. Нарешті, по-третє, релігійний культ – це не просто спосіб дій, породжений релігійними уявленнями про світ і людину, а один із способів (і дуже активних) підтримки й закріплення релігійної віри, а в кінцевому підсумку – тих соціальних (і психологічних) умов, які цю віру породжують і відтворюють. Тому, про яку б роль окремих культових дій не говорили – гігієнічну, психічну, психотерапевтичну тощо, головним призначенням релігійного культу завжди були його соціальні функції.

Звичайно, *відмінності між міфологією та релігією не можна й абсолютизувати*. По-перше, тому, що в процесі історичного розвитку складалося й існувало чимало перехідних або змішаних форм, які часто називають міфорелігійним світоглядом. По-друге, слід враховувати також історичні та національні особливості різних релігій, які роблять їх більш чи менш близькими до міфології. Наприклад, підкреслювана багатьма дослідниками особливість слов'янської міфології та релігії - віра переважно в добрих, світлих і справедливих, а не в жорстоких і невмолимих, як у деяких інших народів, богів може бути пояснена зокрема тим, що у слов'ян не існувало розвинених рабовласницьких відносин, як в античних цивілізаціях, а панували патріархально-родинні відносини.

Розуміння міфології та релігії як двох історичних типів світогляду вимагає переосмислення і уточнення деяких усталених положень, зокрема тих, що стосуються *виникнення релігії*.

З точки зору віруючих людей, релігійні погляди та ідеї мають не земне, а божественне походження. Вони вважають, що Бог передавав ці погляди людям через своїх обранців - *пророків*. Такими пророками, які несли людям “слово Боже”, в різних релігіях визнавалися насамперед їхні легендарні або реальні засновники: Мойсей в іудаїзмі, Зороастр у зороастризмі, Будда в буддизмі, Ісус Христос у християнстві, Магомет в ісламі тощо.

Але поряд з теологічною точкою зору вже в античності почали складатися уявлення про «земне» походження богів і релігії. Одним

з найбільш поширених стало уявлення про те, що, як відзначав ще Стацій, «на світ богів уперше породив страх». І таке – *психологічне* пояснення виникнення (й існування) релігії стало досить поширеним. Так, наприклад, Бертран Рассел писав: «Релігія заснована, на мій погляд, насамперед і головне, на страхові. Частково це жах перед невідомим, а частково... - бажання відчувати, що в тебе є такий собі старший брат, який захистить тебе в усіх бідах і нещастях. Страх - ось що лежить в основі всього цього явища, страх перед таємничим, страх перед невдачею, страх перед смертю» [33,112]. Подібну ж точку зору висловлював і Альберт Ейнштейн, який був не тільки знаменитим вченим-фізиком, а й глибоко віруючою людиною. «Які ж почуття і потреби привели людей до релігійних ідей і віри в найширшому розумінні цього слова? – запитував він. - Якщо ми хоч трохи подумаємо над цим, то скоро зрозуміємо, що біля колиски релігійних ідей і переживань стоять найрізноманітніші почуття. У первісних людей релігійні уявлення викликають насамперед страх, страх перед голодом, дикими звірами, хворобами, смертю. Оскільки на цьому ступені буття розуміння причинних зв'язків зазвичай стоїть на вкрай низькому рівні, моральний розум створює для себе більш або менш подібну істоту, від волі та дій якої залежать страшні для нього явища. Після цього починають думати про те, щоб умилювати цю істоту» [34, 29-30; 35].

Звичайно, різні психологічні чинники відігравали і продовжують відігравати важливу роль у виникненні та існуванні релігії. Але не можна погодитися з тим, що до таких чинників належать тільки негативні почуття, зокрема, страху, голоду, незахищеності, залежності, безсилля (безпомічності, безпорадності) та деякі інші, які є суб'єктивною стороною актуалізованих вітальних потреб. Бо не менш важливу роль відігравали також почуття залежності та любові, які постійно виникали на основі актуалізованих сексуальних потреб і знайшли свій вираз у релігійних поглядах більшості народів світу. Або, наприклад, естетичні почуття захвату красою природи, які теж були закарбовані і збереглися на тисячоліття в пам'яті та релігійних текстах народів світу. І про це дуже чудово і переконливо написала більше ста років тому назад двадцятирічна волинська дівчина, яка стала пізніше Лесею Українкою: «Первісна людина бачить своїх богів

навколо себе, вона їх чує. Де лише обернеться, всюди бачить таємницю, всюди бачить своїх богів. Така віра кожного первісного люду, тільки в кожного народу вона має свої відміни. *Люд Арійський зовсім не знав того почуття, що зветься страхом божим. Ні, він не боявся богів своїх, він щиро дивувався їм, він любив їх, він радів, утішався ними, дякував їм за їхню добрість, але не боявся їх* (виділення моє – Р.А.) В його вірі нема нічого темного, страшного, хоч багато єсть величного. Його віра й поезія була ясна, чиста, радісна. Він співом голосним вітав кожную ранню зорю, до сонця озивався щирою хвалою, дива природи південної поймали його душу подивом, але не гнітили страхом. Він радів з свого життя, він любив цілим серцем свою розкішну матір-природу» [36,16]. І далі вона дає свої переспіви декількох гімнів з «Рігведи». Ось один із них:

*«В повіз великий богині щасливої впряжені коні.
Всі не смертельні боги посідали в той повіз.
Славна з'явилась богиня, живуча в повітрі,
з лона темноти з'явилася людські оселі красити.
З цілого світа найперша встає вона й шле нам здалека
пишні дари. Народилась зоря молодая, новая,
будить створіння, найперше приходить на поклики ранні.
В наші оселі не смертна зоря завітала,
нашу хвалу прийняла в високостях повітря,
вільна, осяйна іде, щедро сипле розкішні скарби.
Наче дівчина струнка, так, богине, ідеш ти
хутко на наші поданки. Всміхаючись, ти, молодая,
линеш раніше від сонця, осяйнее лоно відкривши.
Наче дівча молоденьке, що мати скупала, така ти,
бачим блискучу красу твого тіла! О, зоре щаслива!
Ясно палай! Ні одна ще зоря не була така гарна! [36,17].*

Гегель, як відомо, розглядав виникнення релігії як новий, після поезії (тобто міфології) крок у самопізнанні абсолютної ідеї. Для Фейербаха релігія – це відчужена від людини і пануюча над нею її духовна сутність, уособлена в образі або понятті бога. Продовжуючи цю лінію, Маркс, як видно з наведеного вище його визначення релігії, вказував на соціальні корені її виникнення: причиною релігійного відчуження, вважав він, є існуюче в

суспільстві реальне відчуження від людини її істинної – соціальної сутності.

По-своєму пояснює виникнення релігії сучасна історична наука. *Перехід від міфологічного до релігійного світогляду*, який здійснювався протягом тривалого періоду, в який виникало чимало нових, у тому числі й *перехідних* від міфології до релігії форм, і неодноразово у різних народів світу, *був одним з якісних стрибків у духовному житті суспільства*, зумовленим багатьма причинами. Але найголовніша з них - це розпад родового ладу і перехід до ранньокласового суспільства, який супроводжувався важливими змінами в різних сферах суспільного життя.

Поступове об'єднання різних родів і племен і утворення на їх основі нових спільностей людей (союзів племен і народностей), які були зумовлені насамперед потребами господарської діяльності, призводило до послаблення ролі кровнородинних зв'язків і заміни їх новими суспільними відносинами. У цих умовах міфологічний світогляд, який виріс на основі родинних відносин і підтримував ці відносини, не міг вже служити головною духовною об'єднуючою силою, бо до складу нових спільностей входили люди не зв'язані спільним походженням від якогось предка. Тому потрібна була нова форма самосвідомості цих спільностей, яка б пояснювала і підтримувала їх єдність. Такою формою самосвідомості й стала політеїстична релігія, в якій боги різних племен об'єднувалися в єдиний пантеон і визнавалися представниками всіх племен, що входили до складу нової спільноти. Таке об'єднання різних богів через встановлення між ними певних родинних чи якихось інших тісних зв'язків служило усвідомленню і підтримці єдності нових спільностей людей. Яскравими прикладами такого об'єднання різних богів у процесі утворення держави можуть служити Стародавній Єгипет або Київська Русь за часів князя Володимира.

В рамках цих спільностей відносини між їх членами не могли вже регулюватися виключно моральними нормами, що підтримувалися авторитетом першопредків, старійшин та громадською думкою членів роду. Поступове соціальне розшарування суспільства і виникнення неспівпадіння й розбіжності інтересів різних соціальних верств і окремих людей потребувало для узгодження цих інтересів встановлення політичної влади у вигляді держави і законів права. Релігія з самого початку свого виникнення підтримувала цю владу і ці закони, освячувала їх

авторитетом богів, була їх духовною санкцією, що теж сприяло духовній єдності певних спільнот і зміцненню існуючого ладу. Влада й закони в перекрученій формі сприймалися як вияв волі певних богів. Абсолютизація цієї волі, перенесення її на світ в цілому призвело до формування релігійної картини світу, в якій все існуюче пояснювалося і пов'язувалося саме божественною волею, на відміну від міфології, де, як відзначалося вище, все об'єднувалося родинними зв'язками.

Ще однією причиною виникнення релігії можна вважати *виокремлення особистості*. Якщо в родовому суспільстві окрема людина не могла існувати без своєї родової групи, з якою вона себе повністю ототожнювала, то в ранньокласовому суспільстві у зв'язку з удосконаленням знарядь праці і зростанням її продуктивності окрема людина могла бути певною мірою матеріально незалежною від своєї спільноти, в неї з'являються особисті інтереси, які можуть і не співпадати зі спільними інтересами, у зв'язку з чим і формується індивідуальна самосвідомість, тобто усвідомлення окремою людиною самої себе як істоти відмінної від своєї спільноти. Міфологія як форма родової самосвідомості, в якій людина усвідомлювала себе тільки через свою належність до свого роду, "розчиняючись" у ньому, не могла служити формою індивідуальної самосвідомості. В ній через свій зв'язок з першопредком усвідомлював себе тільки рід. В релігії ж усвідомлює себе не тільки певна спільнота через своє відношення до богів-покровителів, але й окрема людина через своє особисте ставлення до цих же богів.

В релігійних поглядах знаходила своє фантастичне відображення і усвідомлення залежність людей від пануючих над ними природних і суспільних сил, які уособлювалися у вигляді різних людиноподібних богів. Віра в їх існування породжувала необхідність у налагодженні відносин з ними, які знаходили свій вияв у різного роду символічних та культових діях: молитвах, жертвоприношеннях, прославляннях тощо. Організацією цих дій, як і підтримкою і розповсюдженням релігійних поглядів, почали займатися спеціальні люди – священнослужителі. Богам присвячувалися різні мальовничі куточки природи, для них будувалися або ж їм присвячувалися різні величні споруди - храми. Поступово релігія проникала у всі сфери суспільного життя і почала регламентувати всі найважливіші події в житті людини.

Враховуючи все це, було б у той же час неправильно вважати, що виникнення релігії обумовлювалося тільки діяльністю священнослужителів (ідеологів), які свідомо старалися пристосувати старий міфологічний світогляд до нових соціальних умов та інтересів пануючої верхівки. Звичайно, в процесі виникнення релігійного світогляду мали місце і відбір, і певна систематизація та взаємоузгодження, і закріплення шляхом сакралізації та догматизації вже існуючих міфологічних поглядів. Але разом з тим потрібно враховувати і дуже суттєву роль нового міфотворення, яке здійснювалося не тільки «ідеологами», але й стихійно. «У цих пізніх, «вторинних» релігіях, - пише І. М. Дьяконов, - виробляється своя міфологія – теж за рахунок емоційного осмислення непізнаного; але зараз самі міфи створюються за квазілогічними законами і семантичні ряди відіграють значно меншу роль... Велику роль починає відігравати міфологізація дійсних (реальних) подій релігійного минулого» [37, 31].

Виникнувши в період становлення класового суспільства, релігійний світогляд пройшов потім тривалий шлях розвитку, породжуючи при цьому велику кількість етнічних, національних та міжнаціональних форм, що змінювалися разом із змінами в житті людей. Всупереч твердженням прамонотеїзму, згідно з якими в людей з самого початку існувала віра в єдиного бога, сучасні історики релігії доводять, що *розвиток релігійних вірувань йшов від політеїзму до монотеїзму*, від національно-державних до так званих світових релігій, хоча навіть такі з них, як буддизм, християнство та іслам не можуть вважатися послідовно монотеїстичними релігіями, а швидше – дуалістичними, оскільки в кожній з них так чи інакше визнається існування поряд з богом і протилежного йому начала або сили – диявола.

Спочатку релігія виникла у вигляді *політеїзму*, тобто віри в існування багатьох богів. І лише поступово, зі встановленням і зростанням необмеженої влади окремих людей - фараонів, імператорів, царів, виникала й віра в безмежне панування якогось одного Бога, яка називається *монотеїзмом*. У найзавершенішому вигляді така віра виявилася в так званих *світових релігіях: християнстві, ісламі, буддизмі*. Кожна з цих світових релігій формувалася впродовж десятиріч і навіть століть. «“Світові”, або наднаціональні релігії являють собою порівняно пізнє і абсолютно своєрідне явище в

історії релігії, - пише С. Токарєв. - Разом з ними вперше в історії людства виник віросповідний зв'язок людей окремо від етнічного, мовного, політичного зв'язку. Люди стали об'єднуватися між собою як єдиновірці, незалежно від місця народження і мови, країни і підданства. Виникнення і розповсюдження "світових" релігій було викликане кожен раз дуже рідким співпадінням історичних умов» [38, 447].

Історично першою світовою релігією був *буддизм*, який виник приблизно в VI–V ст. до н. е. на півночі Індії. Засновником цієї релігії вважається син царя однієї з північноіндійських держав - принц Сіддхарта (Гаутама), який після з'ясування ним найголовніших істин життя став Просвітленим - Буддою. Головні положення раннього буддизму викладені в збірці релігійних текстів під назвою Тіпітака (від санскритського трипітака - "три кошики").

Згідно із вченням Будди, все життя людини - це страждання. Причина страждання - прив'язаність до життя, завдяки якій усі живі істоти перебувають у постійному переродженні. Перероджуючись, жива істота може приймати не тільки людську, але й будь-яку іншу подобу: рослини, тварини, божества тощо. Вирватися з цього вічного ланцюга перероджень (сансари) і припинити страждання може тільки людина, яка втамувала в собі всяке прагнення до існування, позбавилася всіх бажань і прив'язаності до будь-чого. Засобом досягнення припинення страждань є "восьмеричний шлях": праведна віра, праведна рішучість, праведні слова, праведні діла, праведний спосіб життя, праведні прагнення, праведні думки, праведне споглядання. Йдучи цим шляхом, людина досягає досконалості: вона стає архатом (святим) і занурюється в нирвану. Нирвана - це останній, ідеальний стан, до якого має прагнути мудрець і досягнення якого означає припинення ланцюга перероджень й страждань.

Буддизм включає в себе цілу систему правил поведінки й життя людини. Але найголовнішими з них є п'ять заповідей, обов'язкових для всіх: не вбивати жодної живої істоти, не брати чужої власності, не торкатися чужої дружини, не казати неправди, не пити вина.

Любов і милосердя до всіх живих істот, незалежно від того, добрі вони чи злі, є однією з важливих заповідей буддизму. Послідовник Будди ні в якому разі не повинен платити злом за зло, бо через це не знищуються, а лише зростають ворожнеча й

страждання, і ставитися терпляче до проявів зла, уникаючи тільки участі в ньому.

Другою світовою релігією за часом виникнення було *християнство*, яке виникло в межах Римської імперії на початку I ст. н. е. Згідно з богословською концепцією, християнство було засноване боголюдиною Ісусом Христом, який жив в єврейській країні Палестині й проповідував своє вчення, передане людям його учнями-апостолами. Сучасна ж наука доводить, що християнство утворилося на основі іудаїзму (релігії стародавніх євреїв), язичницьких вірувань (східних культів вмираючих й воскресаючих богів - Аттіса, Мітри, Ісіді тощо) і деяких тогочасних філософських вчень (в першу чергу - стоїцизму).

Центральними ідеями християнського віровчення є ідеї гріховності та спасіння. Згідно з ними, всі люди за своєю природою (як потомки Адама і Єви, що першими зогрішили в раю) гріховні. Щоб позбавити їх цієї гріховності, потрібна була спокутна жертва, якою й стала добровільна смерть Ісуса Христа, Бога-Спасителя, який є центральною постаттю християнського віровчення. Досить увірувати в нього й дотримуватися його вчення, щоб прилучитися до цього спасіння.

Головною книгою, в якій викладено основи християнської релігії – найпоширенішої в світі - є *Біблія* (у перекладі з грецької – “книги”). Це збірка текстів, які створювалися впродовж майже 1,5 тисячоліття, – від XII сторіччя до н. е. до II сторіччя н. е. У ній розповідається не лише про походження світу й людини, а й про деякі історичні події. Більшу частину Біблії становить *Старий заповіт*, що його вшановують як священну книгу не тільки християни, а й іудеї, тобто віруючі євреї. Головний зміст Старого заповіту викладено у перших п'яти книгах, створення яких приписується давньоєврейському пророкові Мойсею.

Новий заповіт, який визнається тільки християнами, складається з 27 книг. Головними серед них є *Євангелія* (євангеліє у перекладі з грецької означає “блага звістка”) - оповіді про народження, земне життя, смерть і воскресіння, а також вчення Ісуса Христа, діяння й послання апостолів - послідовників та учнів Ісуса Христа. *Апокаліпсис*, або одкровення Йоана - пророцтва про “кінець світу”, “Страшний суд”, “тисячолітнє царство Боже” та ін.

У Біблії викладені також головні заповіді, що становлять основу християнської моралі. У Старому заповіті це насамперед

десять заповідей, переданих нібито людям Богом через Мойсея. Це, наприклад, “шануй батька твого й матір твою”, “не вбивай”, “не кради”, “не бажай майна ближнього твого” та інші. Тут також викладено *закони*, згідно з якими ті, хто порушує Божі заповіді, заслуговують смертної кари. Це, наприклад, ті, хто вб’є людину, вдарить когось з батьків, вкраде людину з метою продати її тощо. Але разом з закликами не притісняти “ні вдови, ні сироти” або не ображати прибульця тут також виголошено ідею помсти: “око за око, зуб за зуб, руку за руку, ногу за ногу”. Значно гуманнішими були моральні заповіді, виголошені в Нагорній проповіді Ісуса Христа в Новому заповіті, просякнутому ідеями терпіння, покори, прощення кривд. “Ви чули, - звертається Ісус Христос до своїх учнів, - що сказано [у Старому заповіті - прим. авт.]: “Люби свого ближнього, і ненавидь свого ворога”. А Я вам кажу: “Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує...”. Або: “Ви чули, що сказано: “Око за око, і зуб за зуба”. А я вам кажу не противитись злому. І коли вдарить тебе хто в праву щоку твою, - підстав йому й другу”. “Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви”.

Важливе значення в християнській релігії надається *обрядовості*, тобто діям, через які, за вченням церкви, віруючим передається божя благодать. Ці дії називаються таїнствами. Це хрещення, причащення, священство, покаєння (сповідь), миропомазання, шлюб, соборування. Але найдавнішими і найважливішими з них вважаються перші два. Обряд хрещення водою символізує змивання з людини “першородного гріха”. А обряд причащення полягає в частуванні віруючих хлібом і вином, що символізують “тіло і кров Господні” і споживання яких нібито прилучає віруючих до Божого єства.

Як і інші світові релігії християнство поділяється на різні напрями та конфесії - релігійні організації, які мають своє віровчення, культові дії та організаційну структуру. Найважливішими напрями християнства є *православ'я*, *католицизм* і *протестантизм*, які відрізняються деякими положеннями віровчення і обрядовими особливостями. Перші два з них, як відомо, виникли внаслідок розколу Римської імперії на Західну й Східну (III - IV ст. н. е.), але офіційний розрив між ними

відбувся лише у 1054 році. Протестантизм же, що включає в себе цілу низку конфесій (лютеранство, кальвінізм, пресвітеріанство, англіканство тощо), які відокремилися від римського католицизму, виник у країнах Центральної й Північної Європи під час Реформації на початку XVI століття.

В Україні провідна роль належить православ'ю, яке також поділяється на ряд церков. Усього ж в ній налічується зараз більше 50 (а за іншими даним – більше 70) різних конфесій.

З метою подолання суперечностей між різними християнськими конфесіями в 1910 р. на Единбургській Всесвітній місіонерській конференції було започатковано об'єднавчий рух християнських церков, який отримав назву *екуменізму* (від грецьк. “ойкумена” – заселена земля, світ).

Третьою світовою релігією є *іслам* (араб. - покірність, віддання себе Богу), або *мусульманство*. Ця релігія зародилася в Аравії в VII ст. н. е. Її засновником вважається пророк Мухаммед - араб, що жив приблизно в 570 - 632 рр., проповідував своє вчення в Мецці й Медині й об'єднав різні арабійські племена під прапором нової релігії. Записи його висловлювань і повчань були об'єднані близько 650 р. в єдину книгу - “Коран” (“читання”), яку оголосили священною, позаяк її начебто продиктував самому пророкові архангел Джебраїл (Гавриїл).

Від послідовників ісламу вимагається твердо вірити, що існує тільки один бог - Аллах, волі якого повинна повністю підкорятися людина, і що Мухаммед був його посланцем-пророком, який перевершує всіх інших пророків (Адама, Мойсея, Ісуса та ін.). Згідно з віровченням ісламу, в останній день світу мертві воскреснуть і всі отримають відплату за свої справи: праведні насолоджуватимуться в раю, а грішні й невірні мучитимуться в пеклі. Крім того, вважається, що кожній людині Аллах наперед визначив її долю.

Досить простими є й обрядові вимоги ісламу. Це - обов'язкова щоденна п'ятиразова молитва (намаз), обмивання перед молитвою та після будь-якого “забруднення”, податок на користь бідних (зьяят), щорічний місячний піст (ураза) в десятому місяці - рамазані, паломництво (хадж) хоча б один раз у житті до священного міста Мекки. Від правовірних мусульман вимагається також бути справедливими і щедрими, віддячувати добром за добро і злом за зло, допомагати бідним тощо.

Мусульманська релігія активно проникає в усі прояви людського життя: особисте, сімейне, суспільне тощо, підпорядковувачи їх релігійному закону - шаріату.

Хоча в різних країнах найбільш поширеною і переважаючою є та чи інша світова релігія, в наш час послідовники кожної з них є в різних куточках земної кулі. Спілкування між ними нерідко призводить до виникнення міжконфесійних конфліктів. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають виховання і правова підтримка віротерпимості й толерантності між людьми. Поширеними в наш час є також спроби об'єднання різних релігій і створення на їх основі якоїсь єдиної світової релігії, про що мова ще йтиме далі.

Центральне місце в будь-якому релігійному світогляді, як вже згадувалося раніше, займають образи богів або єдиного Бога - творця й володаря світу та людини. Уявити собі таку істоту, воля якої пов'язує й визначає все, що відбувається в світі, людина могла тільки там і тоді, де і коли в самому суспільстві з'явилися люди, наділені необмеженою владою. Таку владу стосовно рабів мав рабовласник, а стосовно всіх жителів якоїсь країни - її необмежений правитель, воля, бажання, навіть примхи якого ставали для інших незаперечним законом. Також дійти думки, нібито хтось, навіть і наймогутніший, може створити навколишній світ, люди, як вже згадувалося, також могли тільки за умов, коли вони навчилися багато чого створювати або виробляти самі.

Але існують також інші пояснення походження релігійних поглядів. Наприклад, поклоніння Богові дехто виводить із шанобливого ставлення до предків. Разом з тим чимало вчених припускають існування в світі якоїсь розумної сили й навіть ймовірність його створення. Початок освоєння людьми космічного простору породив також аргументи, пов'язані з визнанням можливості існування в ньому більш розвинених цивілізацій, представники яких ще в далекому минулому могли відвідати Землю і стали прообразами богів.

В усіх релігіях стверджується також, що *Бог створив і людину*, причому, як йдеться, наприклад, у Біблії, *“за своїм образом і подобою”*, тобто схожою на себе. Проте існує й інша точка зору, згідно з якою не бог людину, а людина завжди створювала Бога схожим на саму себе. Ще давньогрецький філософ Ксенофан зауважував, що *“ефіопи кажуть, що їхні боги курносі й чорні;*

фракіяни ж [уявляють своїх богів] синьоокими й рудуватими”, і якби тварини вміли малювати, то й вони зображали б своїх богів схожими на самих себе [39, 292-293]. Він одним із перших звернув увагу також на те, що боги наділялися не тільки людською зовнішністю, але й різними людськими якостями. У світових релігіях Бог, як правило, уявлявся найдосконалішою (всемогутньою, всезнаючою, всеблагою тощо) істотою.

Згідно з релігійним світоглядом, людина складається з двох протилежних елементів: вічної й безсмертної душі та її тлінної, тимчасової оболонки, або “темниці” - тіла. Саме тілесність людини вважається причиною всіх її страждань і бід. На тіло найбільшою мірою спрямований і вплив протилежної й ворожої Богові злої сили – сатани. Проте тіло старіє і вмирає, перетворюється на “порох”, з якого було колись створене, натомість душа після смерті тіла залишається й потрапляє в рай або в пекло.

Реальне, земне життя людини, згідно з релігією, - тимчасове й необхідне лишень як своєрідний іспит, залежно від успішності якого душу очікують у потойбічному існуванні райське блаженство або пекельні муки. І чим більше людина переносить страждань і принижень у земному житті, залишаючись при цьому доброю і чесною, чим вона терплячіша і справедливіша, тим ймовірніше, що її душа потрапить у рай. А чим більше вона піддається різним спокусам і своїм темним пристрастям, чим сильніше вона охоплена гординею та потягом до багатства й володарювання над іншими, тим важчі муки уготовані їй у пеклі.

Життя людини - це постійне протиборство двох основ, що походять від Бога і сатани: світла і пільми, добра і зла, душі й тіла. Тому слід прагнути ще за життя підпорядковувати тіло душі, а цього можна досягти молитвами, умертвінням плоті, покірністю тощо. Люди, які присвятили все своє життя своєму духовному самовдосконаленню і боротьбі зі своїми тілесними спокусами, вважаються подвижниками або святими.

Неважко помітити, що багато чого в такому розумінні релігією людини було породжене своїм часом. Але не можна заперечувати, що релігійний світогляд щодо людини містить низку моральних вимог, що не втратили своєї актуальності і в наш час. Це - засудження багатьох людських вад і недоліків: розпусти, всездозволеності, жорстокості; заклики до любові, толерантності, доброзичливості й взаємодопомоги в стосунках між людьми тощо.

Невід’ємним складником кожного світогляду є певна *картина світу*, тобто сукупність уявлень про цілісність світу та його будову, про його походження та першооснову. *В релігійній картині світу за його першооснову приймається Бог як першотворець і першопричина існування світу. А Божественна воля - це та всеохопна сила, яка керує світом, визначаючи наперед перебіг світових подій та долі окремих людей.*

Проте деякі люди задаються питанням: якщо все визначається Богом, то звідки ж у світі зло, страждання, хвороби, несправедливості тощо? Як правило, пояснюють це або “Божою карою”, насланою на людей за гріхи їхні, або ж, зображаючи Бога тільки добрим і справедливим, вважають джерелом зла і нещастя сатану, який веде з Богом постійну боротьбу і всіляко прагне нашкодити йому. Визнання існування протилежної й ворожої Богові сили - сатани означало й визнання обмеженості могутності Бога й разом з тим зумовлювало виникнення поглядів на поділ світу на дві протилежні, ворогуючі частини: світлу і темну, добру і злу.

У релігійному світогляді *світ уявляється багат шаровим*. Його верхній шар, або горішній світ, - це царство світла, місце постійного перебування Бога та янголів, які йому прислужують. Тут-таки, на думку віруючих, знаходиться і рай. Ще стародавні греки були переконані, що їхні боги живуть на найвищій горі - Олімпі, через що цих богів і називали олімпійцями. Пізніше стали вважати, що Бог і рай - на небі, яке сприймалось мов своєрідний твердий купол, що висить над Землею. Нижній шар, або підземний світ, уявлявся як царство п’тьми і зла, де нероздільно панує сатана й де знаходиться пекло - місце страшних мук, яких зазнають грішники за скоєні ними в земному житті гріхи.

Натомість душі праведників, які потрапляють у рай, перебувають у вічному блаженстві та суцільних радощах. Стародавнім єгиптянам рай уявлявся місцем з дуже родючими ґрунтами, де без особливих зусиль можна збирати кілька врожаїв на рік. Для народів Півночі, які займалися оленярством, рай - це насамперед розкішні пасовища та теплий клімат. Мусульманський рай не поступається дивам з казок Шехерезади: тут душі праведних мусульман можуть мати та робити все, чого в них не було або що їм не дозволялося в їхньому земному житті. Усе це свідчить про те, що такі уявлення відображали умови людського існування, були

породжені певним способом життя людей та мріями про такий світ, в якому вони могли б легко задовольняти всі свої потреби, особливо ж ті, що не могли бути задоволені в їхньому реальному, земному житті.

Між верхнім та нижнім світами, згідно з релігійною картиною світу, знаходиться Земля, яка в більшості релігій уявлялася абсолютно нерухомим центром світу. Здебільшого її уявляли плоским диском, оточеним водою. Крім того Земля - це арена боротьби сил добра та зла, Бога та сатани.

Оскільки світ створений Богом і має свій початок, він повинен мати і свій кінець, який настане після повної перемоги однієї з протидіючих сил. Проте частіше уявлення про “кінець світу” пов’язувалися з вірою в остаточну перемогу Бога, або добра, після чого всі померлі воскреснуть і над ними відбудеться “Страшний суд”.

Погляди на світ і людину доповнюються в релігії, як і в міфології, певними діями, спрямованими на те, щоб якимось вплинути на ті сили або на тих істот, від яких людина відчуває себе залежною. Насамперед - на Бога. Це молитви, обітниці, покаєння, жертвоприношення та інші дії, спрямовані на умоливлення всесильного Бога, вимолювання в нього підтримки, полегшення долі або прощення за скоєні гріхи. Такі дії для віруючих наповнені глибоким змістом “спілкування з Богом” і можуть позитивно впливати на їхній настрій та самопочуття. Не маючи можливості чогось досягнути своїми силами в житті, зробити його кращим і справедливішим, людина підтримує себе вірою в допомогу Бога, надією на поліпшення за його участі свого життя. Така надія допомагає їй легше переносити життєві труднощі, поразки та невдачі. Разом з тим справжня, глибока віра спонукає людину до її морального вдосконалення, до любові й милосердя стосовно інших.

Значення релігії. Серед оцінок релігійного світогляду можна зустріти різні, а нерідко й протилежні точки зору та погляди. З одного боку, для людей віруючих, а також теологів релігія - це Слово Боже, найвища істина й мудрість. З іншого ж боку, для деяких атеїстів релігія - це лише витвір людської фантазії, породженої незнанням і страхом перед пануючими над людьми природними та суспільними силами. «Я дотримуюся того ж погляду на релігію, що й Лукрецій, - відзначав, наприклад, Бертран Рассел. - Я вважаю її хворобою, породженою страхом, і джерелом

незліченних страждань для людства. Щоправда, я не можу заперечувати, що релігія зробила певний внесок у цивілізацію» [33, 114]. Натомість протоієрей Олександр Мень писав: «Вдумливому спостерігачеві важко знайти в духовному житті людей чинник, який упродовж віків відігравав би більшу роль, ніж релігія. Від кам'яного віку до термоядерної ери, зазнаючи дивних змін і метаморфоз, живе вона нерозривно з людським духом, зі світовою культурою. Вплив релігійної віри пролягає від величезних соціальних потрясінь до найінтимніших глибин людського серця. І саме останнє становить її головну силу» [28,13].

Звичайно, як і будь-який світогляд, *релігія належить до найвищих духовних цінностей*. Хоч би якої віри дотримувалася людина, її релігійність є одним із проявів її духовності. Інші люди можуть ставитися до цієї віри по-різному, приймати чи не приймати її. Але для самого віруючого його світогляд допомагає йому самовизначитися в світі, знаходити певний сенс у своєму житті й на певних моральних засадах будувати свої взаємини з іншими людьми. Саме тому для віруючої людини її віра - це найвища духовна цінність, за яку люди інколи віддавали навіть життя. Релігія також служила і служить духовною опорою для багатьох слабких, скривджених, нещасних, хворих людей. І саме в нещасті або в біді люди найчастіше звертаються за підтримкою до Бога, стають віруючими.

По-різному оцінюється і суспільне значення релігії, її роль в історії та культурі. Загалом виникнення релігійного світогляду, порівняно з міфологічним, було кроком уперед на шляху розвитку суспільної самосвідомості. Якщо міфологічні погляди сприяли згуртуванню лише якогось роду або племені, то в релігії усвідомлювалася єдність між різними родами й племенами, на ґрунті яких утворювалися більш широкі спільноти людей. А світові релігії, наприклад християнство, підносилися навіть до усвідомлення спільності й проголошення рівності перед Богом усіх людей. Проте проповідники більшості цих релігій, як правило, підкреслювали певну перевагу насамперед її послідовників. Крім того, релігійні відмінності часто-густо ставали причиною ворожнечі, яка часто призводила до релігійних війн. «...Релігійний фанатизм і взаємна відраза різновірців, що спричинялася глибокою впевненістю кожного з них, що тільки він та його однодумці володіють істинним шляхом до спасіння душ, були головною причиною релігійних смут ХУІ і ХУІІ ст...», - писав з цього

приводу М. П. Драгоманов. – «При таких взаємних відносинах важко було зберегти мир між різновірцями навіть у різних державах, а тим більше в одній. Від цих понять до поняття, що терпимість до єретиків є образою Бога, було зовсім недалеко, а це, в зв'язку з тодішнім розумінням, що уряди повинні слідкувати за вірою своїх підданих, не могло не привести до правильно організованої у всіх європейських державах політики релігійних переслідувань». «При такому узгодженому настрої духовних і урядів відносно обов'язку світської влади охороняти релігію шляхом переслідувань криваві явища, на зразок інквізиції, війн іспанців проти Голандії, релігійних війн у Франції зі страшною Варфоломеївською ніччю, Тридцятилітньої війни, переслідувань католиків і пуритан в Англії, були неминучі» [40: 131, 132.135].

Історичне значення релігії полягало й у тому, що вона і в робото-власницькому, і в феодальному суспільствах сприяла становленню та зміцненню нових суспільних відносин і формуванню сильних централізованих держав. Водночас релігія часто використовувалася для захисту інтересів панівних верств населення й виправдання експлуатації людини людиною.

Не можна однозначно оцінити й культурне значення релігії. З одного боку, незаперечним є те, що вона сприяла поширенню освіти й культури. Наприклад, у Стародавньому Єгипті та Вавилоні саме в храмах нагромаджувалися й зберігалися всілякі знання. Тривалий час саме з релігією були пов'язані видатні досягнення в архітектурі (будівництво церков і храмів), живописі (іконопис, розпис храмів сюжетами із Святого Письма), скульптурі (зображення богів і святих), літературі (описи життя пророків і святих, різноманітні повчання, віршовані твори - гімни і величальні пісні), музиці та хоровому мистецтві. Найчастіше саме при церквах і храмах створювалися й перші навчальні заклади. Велике освітнє й виховне значення мало також ознайомлення людей зі змістом священних книг.

Так, наприклад, Біблія - перша в світі друкована й найпоширеніша книга, яка налічує понад 1900 перекладів. Слов'янською мовою Біблію почали перекладати в IX столітті засновники слов'янської писемності - Кирило та Мефодій. В Україні повний текст Біблії вийшов 1758 року в Києві, а перший повний переклад її сучасною українською мовою було здійснено лише наприкінці XIX - на початку XX сторіччя. Впродовж століть Біблія справляла

великий вплив на духовне життя багатьох країн. Біблійні сюжети та образи завжди широко використовувалися в мистецтві та літературі. До них часто зверталися в своїх творах і видатні творці української літератури.

Але, враховуючи все це, не можна не згадати і про масове знищення під проводом різних релігій так званих поганських (язичницьких) пам'яток культури, до яких, зокрема, відносили й видатні культурні досягнення Стародавньої Греції та Риму, корінного населення Америки та Африки тощо. Як правило, релігія вороже ставилася до тих досягнень науки і філософії, які в чомусь суперечили догмам самої релігії. Однією з найганебніших сторінок в історії релігії була діяльність святої інквізиції, яка іменем Божим винищила сотні тисяч людей. Правда, не менш антигуманними були і методи боротьби з «релігійним дурманом», які використовувалися в ряді країн у ХХ столітті з позицій «наукового» світогляду. Але потрібно усвідомлювати, що в обох цих випадках використання тих чи інших світоглядних форм було лише своєрідним камуфляжем для прикриття реальних інтересів різних соціальних груп виражаючими і захищаючими ці інтереси ідеологами-політиками.

У нинішніх умовах «релігійного ренесансу» спостерігаються спроби потіснити науку, зокрема, в сфері освіти, вибудовуючи її зміст лише на релігійній основі, або ж довести, що наука насправді не суперечить релігії, а лише підтверджує вже давно відомі їй істини. Це, знов-таки, не що інше, як чергова спроба «монополізації істини», яка не враховує особливостей релігії та науки як різних форм духовного осягнення дійсності і суспільної свідомості. Тільки враховуючи ці їхні особливості, можна зрозуміти, що вони обидві є формами людської духовності, які не виключають, а взаємодоповнюють одна одну, на що вказував ще В. І. Вернадський.

«Протягом багатьох століть, - писав він, - різні форми християнських церков виставили в культурному житті європейських народів вчення про єдиний релігійний світогляд, що замінює повністю і виключно всі форми світоглядів наукового і філософського. Внаслідок цього вийшла тільки багатотисячова вперта боротьба людей науки з претензіями християнських, а частково мусульманських теологів; боротьба, в якій остаточно визначилася область, що підлягає науковому віданню, і внаслідок якої релігія,

без сумніву, очистилася від приставших до неї історичних наростів, які по суті нічого з нею спільного не мали.

Якщо ж ми вдивимося у всю історію християнства в зв'язку з віковою його суперечкою з наукою, ми побачимо, що під впливом цієї останньої розуміння християнства починає приймати нові форми, і релігія піднімається в такі височини і спускається в такі глибини душі, куди наука не може за нею слідувати.

Очевидно, до того ж приведуть і ті настрої, які спостерігаються в даний час у науці, коли наука починає ставати по відношенню до релігії в становище, яке довгий час по відношенню до неї займало християнство. Як християнство не перемогло науку в її *області*, але в цій боротьбі глибше визначило свою сутність, так і наука в чужій для неї сфері не зможе зламати християнську чи іншу релігію, але ближче визначить і з'ясує форми свого відання» [41,25]/

Так само неоднозначною була роль релігії і в історії українського народу. До X сторіччя релігійні погляди наших предків існували у вигляді політеїзму. Як відомо, бажаючи зміцнити Давньокіївську державу, князь Володимир вирішив об'єднати богів різних племен і повелів поставити їхні дерев'яні зображення поблизу Києва на високому березі Дніпра. Але пізніше цей самий князь з тією ж самою метою почав упроваджувати християнство. “Введення християнства на Русі, - відзначав відомий знавець української культури Георгій Булашев, - спричинило величезний переворот у світогляді й побуті наших предків” [42,40]. Воно сприяло розвитку всіх царин культури. Разом з тим у процесі християнізації народу, який розтягнувся на кілька сторіч і нерідко проводився насильницькими методами, часто знищувалися пам'ятники й пам'ятки дохристиянської «язичницької» культури, яка, на думку дослідників, була надзвичайно розвиненою й багатою. Щоправда, в деяких випадках нова офіційна релігія, будучи неспроможною перемогти народні вірування і звичаї, змушена була включати їх у свій склад. А серед простих людей ще й до нашого часу зустрічається подекуди своєрідне “двовір'я” - поєднання християнських поглядів з дохристиянськими. Незаперечним, на нашу думку, але майже не дослідженим є й дивний на перший погляд факт існування і «релігійно-атеїстичного двовір'я», особливо поширеного за радянських часів.

Православ'я відіграло значну роль у формуванні національної самосвідомості українського народу. Під його прапорами велася

боротьба за національне й соціальне визволення. Проте, знов-таки, не можна не відзначити, що міжконфесійні суперечності, які й сьогодні мають місце серед віруючих, не сприяють, а, навпаки, заважають справі національного відродження України, зміцненню її державності. Однак, очевидно, у всіх цих «гріхах» треба звинувачувати не сам релігійний світогляд, а тих людей - ідеологів окремих соціальних груп, які використовували й продовжують використовувати його як засіб захисту і відстоювання своїх егоїстичних інтересів. Саме вони поширюють безглузду і шкідливу для розбудови і збереження єдності України думку про необхідність запровадження в ній якоїсь єдиної державної релігії, що суперечить 35-й статті нашої Конституції, в якій записано: «Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [Ст.35]. Про це свого часу писав і Л. М. Толстой: «Віру, як кохання, не можна викликати насильно. Тому вводити її чи старатися утвердити державними заходами - справа ризикована, бо як спроба примусити до любові викликає ненависть, так спроба змусити до віри викликає невір'я» [32,]. Культурна людина ніколи не дозволить собі ображати почуття віруючих або зневажливо ставитися до представників іншої релігії. І кожна людина має право самостійно вирішувати, в якого Бога (або в що) їй вірити чи не вірити взагалі - це її особиста справа і одне з основних прав кожної людини, яке захищається законом про свободу совісті.

Останнім часом поряд з традиційними - старими релігіями і на їх основі виникають і набувають поширення, особливо серед молоді, і так звані нові релігії (мунізм, Біле Братство та інші). Це явище викликане спробами модернізувати релігійний світогляд, узгодити його з досягненнями сучасної науки і реаліями нашого життя, подолати міжконфесійні суперечності і створити єдину світову релігію. Але, як багаторазово зазначалося у вітчизняних та зарубіжних засобах масової інформації, нові релігійні організації, очолювані, як правило, людьми, які називають себе "новими пророками", нерідко займаються протиправною діяльністю, спрямованою як проти держави, так і проти своїх послідовників, порушуючи права і свободи людини.

У наш час релігія залишається одним з найпоширеніших світоглядів, який посідає значне місце в духовному житті будь-якої країни. Позитивна діяльність різноманітних релігійних організацій виявляє себе в підтримці миру, охороні природи, реставрації

пам'яток історії та культури, акціях милосердя тощо. Але якими є перспективи подальшого існування релігійного світогляду?

Цікавими з цієї точки зору є роздуми відомого фінського дослідника П. Куусі, який робить спробу оцінити релігію з позицій запропонованої ним стратегії виживання людства: «Багатівікове панування міфічних і релігійних вірувань свідчить про їх суттєвий внесок в успіх людського роду.

Дієвість міфів і релігійних вчень не залежить від їхньої істинності. Міф - це ілюзія, віра, прибічники якої ігнорують будь-які логічні пояснення і явні протиріччя. Ірраціональність міфа не заважає йому грати корисну роль в еволюції.

А що дає людині релігія? В процесі свого становлення як виду люди постійно стикалися з новими проблемами і протиріччями. Найважче було примиритися з невідворотністю смерті. Релігія дає людині просте пояснення смерті і забезпечує почуття безпеки в перипетіях швидкоплинного життя. Таким чином, в основі звернення до релігії лежить захисна поведінка.

Релігія мала важливе значення для соціального розвитку людства, зближуючи людей і виховуючи у них почуття духовної спорідненості. Але перш за все релігія пропонує спосіб відрізнити добро від зла, справедливість від несправедливості. Вона стверджує, що в будь-якому суспільстві закони, яким повинна підкорятися поведінка людей, наперед визначені і освячені якимись вищими силами.

Віра в міфи і релігія - глибоко вкорінений різновид захисної поведінки, яка завжди "рятувала" людину від оточуючих її небезпек. Оскільки сучасна людина успадкувала весь досвід попередніх поколінь, останніх двох століть недостатньо, щоб змусити її забути релігію, що панувала мільйони років. І навіть якщо ми перестаємо ходити в церкву і забуваємо бога, церковні дзвони продовжать звучати у нас в душі. Людина практично не може відкинути інформацію, яку залишила в ній релігійна картина світу.

Чому ж ця концепція є такою ненадійною основою нашої поведінки? І не тільки ненадійною, але навіть небезпечною?

Релігійна доктрина, придушуючи природне, еволюційне уявлення про світ, встановлює людському розумові вузькі межі. Спотворюється поняття людини про відведений їй час. Люди вважаються однаковими і завершеними творіннями бога, а не

самобутніми індивідуальностями, що постійно розвиваються. Спасіння душі і райське блаженство нібито чекають після кінця світу кожного віруючого. Релігійно настроєна людина, таким чином, перекладає всю відповідальність на бога і віддає свою долю в його руки» [43,72-73].

Багато з чим у цих роздумах можна погодитися. Але разом з тим слід враховувати, що ніякі витвори людської діяльності, особливо духовної, не зникають безслідно. Вони продовжують існувати в скарбниці людської культури, хоча й у змінених формах і виконуючи дещо інші функції, а не зникають безслідно разом з тими соціально-історичними умовами, в яких виникли. Це стосується як міфології, так і релігії.

4. Філософія як теоретична форма світогляду

Однією з важливих проблем філософії є проблема визначення сутності самої філософії. Існує величезна кількість дефініцій філософії, які не можна охарактеризувати ні як правильні, ні як неправильні. Це пояснюється тим, що, по-перше, філософія є надзвичайно складним і багатостороннім духовним утворенням, тому різні її часткові визначення, фіксуючи ту чи іншу її сторону, не взаємовиключають, а взаємодоповнюють одна одну. По-друге, як засвідчує історія філософії, майже всі філософи були переконані в тому, що їхнє вчення - справжній вияв незмінної сутності філософії, і відповідно з цим давали своє визначення філософії. Крім того, кожний видатний філософ виражав у своєму вченні не тільки головні проблеми та ідеї свого часу, а й власний життєвий досвід, своє розуміння людини і світу. Тому справді оригінальні філософські системи значно відрізняються одна від одної. Саме це й стало приводом для висновку деяких дослідників про те, що філософії як чогось єдиного не існує, а існують тільки різні філософії (тобто вчення окремих філософів, між якими немає майже нічого спільного). Усе це ще більше актуалізує питання про сутність філософії, про її можливість в самопізнанні людини і знаходженні реального виходу з тієї кризової ситуації, в якій опинилося сучасне людство.

Аналіз різних філософських учень, яким займаються насамперед історики філософії, дає можливість стверджувати, що *філософія - це особливий історичний тип світогляду*, який значною мірою відрізняється і від міфології, і від релігії. І ці типові

особливості філософського світогляду так чи так властиві кожному з філософських учень або напрямків, кожній з філософських шкіл або систем.

Насамперед *філософія спирається не на віру, а на знання і на досвід й намагається довести й обґрунтувати всі свої положення.* Вона опановую дійсність не за допомогою конкретно-чуттєвих образів, а у формі *загальних понять*, головну роль у ній відіграють не уява та фантазія, а теоретичне мислення. Тому можна зазначити, що одна з головних особливостей філософії полягає в тому, що вона є *теоретичним осягненням дійсності*, яке здійснюється на основі *абстрактно-понятійного*, а не конкретно-образного, як це мало місце в міфології та релігії, мислення. *Філософський світогляд став першою теоретичною формою світогляду, яка одночасно була і першою формою теоретичного мислення взагалі.* На це неодноразово звертав увагу Гегель, який писав, що «філософію можна попередньо визначити взагалі як *мислячий розгляд предметів*», що «саме мислення є власне філософською *формою діяльності*» або що «єдино лише мислення повинне називатися інструментом філософії».

Ця особливість філософського світогляду ставила його значно вище міфології та релігії, але в той же час вона робила філософію недосяжною для широких верств населення, світогляд яких формувався та існував тільки на рівні буденної свідомості. Разом з тим, філософія суттєво відрізняється від наукових теорій і насамперед тим, що *вона*, як міфологія і релігія, *є певним світоглядом.* А це означає, що від будь-якої науки (наукової теорії) філософія відрізняється не тільки більш високим рівнем узагальнення і систематизації досвіду, а й багатьма іншими ознаками: джерелами і формами цього досвіду, своїм об'єктом і способом його духовного осягнення (відтворення), своїми функціями і роллю в житті людини і суспільства та іншими.

Так, будь-яка *наукова* (конкретнонаукова чи загальнонаукова) теорія, *по-перше*, відтворює чи прагне відтворити в людській свідомості лише певний *фрагмент дійсності*, який є об'єктом чи предметом її вивчення (дослідження), в той час як філософія в якості світогляду завжди претендувала на теоретичне відтворення Всесвіту, або світу як цілого, розкриваючи його цілісність через взаємодію його головних частин: людини, природи, суспільства. І навіть ті галузі філософії, предметами яких були окремі явища або

об'єкти дійсності, наприклад, філософія природи, філософія мистецтва, філософія релігії, філософія історії, філософія права тощо, розглядали їх (ці явища і об'єкти) як *частини цілого(світу) і в зв'язку з цим цілим*, а крім того, як відзначав ще Шеллінг, вони є виявленням в них *абсолютного*, тому «наука про природу чи про мистецтво може бути філософією лише в тому випадку, якщо вона виявляє в своєму предметі абсолютне, в будь-якому іншому випадку, коли встановлюється не абсолютне, а особливе знання предмета, така наука називається не філософією, а просто теорією предмета [44, 66].

По-друге, наука, претендуючи на об'єктивність, пробує відтворити об'єкт таким, яким він є сам по собі, незалежно від пізнаючого суб'єкта, тобто людини, філософське ж осягнення об'єкта здійснюється завжди через його співвідношення і зв'язок із суб'єктом. Або, як підкреслював Микола Бердяєв, «філософія пізнає буття з людини і через людину, в людині бачить розгадку сенсу, наука ж пізнає буття як би поза людиною, відірвано від людини [45, 24].

По-третьє, наукові теорії, як правило, складаються на основі узагальнення того емпіричного пізнавального досвіду, який є в якійсь конкретній науці чи науковій галузі, в той час як філософія будує свої узагальнення і висновки, спираючись не тільки на всі (різні) науки, а й на позанаукові й донаукові форми соціального досвіду, представлені в повсякденному життєвому досвіді, мистецтві, міфології, релігії. «Філософський світогляд... не може бути зведений до змісту конкретних наук або до узагальнень, отриманих лише на основі аналізу наукового знання. Як самосвідомість певної історичної епохи, він усвідомлює і пояснює також увесь сукупний досвід існування людини, її моральну, естетичну, релігійну практику, факти і явища повсякденного індивідуального й суспільного буття, безпосереднього ставлення людини до світу, до самої себе» [46, ?].

По-четверте, головним призначенням наукової теорії, як і науки в цілому, є *пізнання*, тобто вона виконує лише пізнавальну функцію, а філософія – як і будь-який інший світогляд – є синтетичним духовним осягненням дійсності, яке включає в себе і пізнання, і оцінювання, і ідеалізацію, і сенсоутворення, і одночасно виконує різні функції людської свідомості. «...Філософія... не обмежує себе науково освоєною дійсністю, а звертається до культури в цілому, до найрізноманітніших видів духовно-

практичної діяльності людини. Вона формує цілу систему уявлень, що визначають роль і місце людини в світі, позначає найзагальніші норми і принципи... її поведінки. Звідси – прагнення філософії до встановлення граничних підстав практичного і теоретичного ставлення людини до дійсності, до визначення свого розуміння сенсу життя... характеру і спрямованості історичного процесу [46, ?].

У світлі названих відмінностей може бути розглянуте й питання про можливість існування наукової філософії та філософії як науки. Очевидно, про наукову філософію, як і взагалі про науковий світогляд, можна говорити лише в тому випадку, коли мається на увазі філософія, яка в своїх узагальненнях і висновках спирається на досягнення науки, а не ігнорує чи відкидає їх. Та й у цьому випадку треба пам'ятати про відносність визначення «наукова», оскільки, по-перше, жодна філософія як світогляд не може вибудовуватися на основі лише науки, а включає в себе, як відзначав, зокрема, і В. І. Вернадський, й інші форми соціального досвіду [41,17]; по-друге, серед «наукових» світоглядів було чимало таких, які спиралися на дані окремих наук (фізики, біології, психології), абсолютизуючи їх, як це мало місце, наприклад, у механістичному світогляді, висновки якого суперечили положенням багатьох наук. Що ж стосується можливості перетворення філософії в науку, до чого прагнули і засновники західноєвропейської філософії Нового часу, зокрема, Декарт, і представники німецької класичної філософії, особливо, Гегель і Фейєрбах, і чимало радянських філософів, то в даному випадку, на нашу думку, слід погодитися з Шелінгом, який вважав визначення філософії як науки формальним і недостатнім і писав, що хоча філософія і «є наука, але такого роду, що в ній істина, добро й краса, а тому наука, добротність і мистецтво проникають одне в одне; отже в цьому відношенні філософія в той же час *є не наука*, а щось спільне науці, добротності й мистецтву; в цьому її важлива відмінність від усіх інших наук» [47,82]. Звичайно, філософське пізнання є одним з найскладніших і специфічних видів пізнавальної діяльності взагалі, а не наукового пізнання, і коли пробують звести це пізнання лише до науки, як це було в позитивізмі, то це призводить не до чого іншого, як до заперечення самої філософії, проти якого неодноразово виступали багато видатних вчених-мислителів. «Іноді доводиться чути, - писав В. І. Вернадський, - що

роль філософського світогляду і навіть творча і живильна роль філософії для людства закінчена і в майбутньому повинна бути замінена наукою. Але така думка сама є не чим іншим, як відголоском однієї з філософських схем, і навряд чи може витримати пробу наукової перевірки. *Ніколи не спостерігали ми до цієї пори в історії людства науки без філософії* (виділення моє – Р. А.) і, вивчаючи історію наукового мислення, ми бачимо, що філософські концепції і філософські ідеї входять як необхідний, усепроникаючий науку елемент у всі часи її існування... Говорити про необхідність зникнення однієї зі сторін людської особистості, про заміну філософії наукою, або навпаки, можна тільки в ненауковій абстракції» [41, 24-25]. Він також звертав увагу на те, що філософія «завжди включає зародки, іноді навіть випереджає цілі галузі майбутнього розвитку науки... В історії розвитку наукової думки можна ясно і чітко прослідкувати таке значення філософії, як *коренів* і життєвої атмосфери наукового пошуку» і що «наука невіддільна від філософії і не може розвиватися в її відсутність». На цьому наголошував і Макс Борн, який писав: «Будь-який сучасний вчений-природознавець... глибоко переконаний, що його праця найтіснішим чином переплітається з філософією і що без серйозного знання філософської літератури ця праця буде марною»[48].

Гегель відзначав: «Я знаю багато чудових наук, але науки, прекраснішої від філософії, не знаю. ...Інші науки, скільки б вони не пробували розмірковувати, не звертаючись до філософії, вони без неї не можуть володіти ні життям, ні духом, ні істиною» [49, 3] При цьому він називав філософію наукою, «яка утворює центр всієї духовної культури, всіх наук і усякої істини». Люди, що вивищуються над окремими науками, писав він, «безперечно, переконані в тому, що філософія – душа всіх наук, що вона підіймає їх і спонукає до подальшого розвитку, що науки без такого руху згаснуть, а життєвість свою вони набувають у понятті, поняття ж в кінцевому підсумку виходить від філософії. Наука застосовує філософію у власній царині так само, як сама філософія отримує в науці свою поживу, свій матеріал, своє багатство, реальність якого філософія не може ігнорувати... Філософія спонукає науки до того, щоб вони придбали недостаюче їм поняття точно так само, як вона спонукається ними до усунення недостачі своєї повноти» [50, 85]. Матір'ю наук називав філософію Фейєрбах, посилаючись при

цьому на те, що «перші природознавці як стародавнього, так і нового часу, були філософами».

Якщо розглядати це питання (про співвідношення філософії і науки) в історичному плані, то, по-перше, слід погодитися з тим, що «правильніше казати про одночасне виникнення філософії та науки, якщо під наукою розуміти не просто сукупність емпіричних фактів і узагальнень, а *теоретичне* осмислення накопиченого знання. Таке осмислення лежало в основі виникнення як науки, так і філософії. Саме опора на знання, що вже були в давній пранауці, на досвід повсякденного життя, а також на позитивні знання, що їх було включено в міфологічний світогляд, дозволила першим мислителям створити і філософію, і науку. Усвідомивши і перебудувавши давню пранауку, вони заклали фундамент теоретичного ставлення до світу. У цьому розумінні початок філософії був одночасно і початком теоретичної науки взагалі».

По-друге, протягом тривалого періоду, практично до Нового часу, філософія і наука співіснували і розвивалися як єдиний пізнавальний комплекс, який включав в себе і певні розв'язання світоглядних проблем, і вирішення конкретних питань, знання про окремі об'єкти чи фрагменти дійсності, які пізніше відійшли до відання конкретних наук. Таке розмежування філософії та науки – закономірний результат поділу людської праці, діяльності, а в даному випадку – диференціації пізнання, внаслідок якого виграли і філософія, і наука. Завдяки цьому перша з них не опинилася в становищі короля Ліра, який роздав усі свої багатства дочкам, а сам залишився ні з чим, а змогла більш чітко визначити предмет свого осягнення і коло власне філософських (світоглядних) проблем. А наука позбулася диктату схоластичних та ідеологічних спекуляцій і змогла зосередитися на пізнанні своїх реальних об'єктів. Інша справа, що пізніше такий розрив між філософією та наукою призвів, з одного боку, до недооцінки філософії та абсолютизації науки в позитивізмі та сайєнтізмі, а з іншого, - до всевладдя ірраціоналістичних форм світогляду та їх протиставлення науковому пізнанню. Подальша внутрішня диференціація як наукового, так і філософського пізнання сприяла зростанню в них обох спеціалізованих знань, внаслідок чого і в самій філософії відбулося роз'єднання її світоглядної та пізнавально-дослідницької функцій, яке призвело до зосередження зусиль професійних філософів на розгляді окремих філософських понять і проблем і послаб-

лення інтегруючої функції та світоглядної ролі філософії. У зв'язку з цим потребує уточнення і більш чіткого окреслення *традиційне коло власне філософських - світоглядних проблем*.

Однією з таких проблем є *проблема мудрості*, яка була поставлена ще на початку давньогрецької філософії. Так, заперечуючи Гомерові, який приписував олімпійським богам всезнання («Ви, божества, всюдисущі і знаєте все в піднебесній»), Геракліт наголошував на тому, що «багатознання розуму не навчає», а Демокріт додавав, що «багато багатознайок не мають розуму». Мудрість, на його думку, полягає в тому, щоб, «прислухаючись до природи, говорити правду і діяти у відповідності з її законами». На основі аналізу різних висловлювань про мудрість античних філософів можна зробити висновок, що під нею вони розуміли, по-перше, не всезнання, а *знання найголовнішого*, тобто «природи речей» - вічних, незмінних, абсолютних основ усього сущого і всезагальних законів і сил, які правлять світом (у світі) і визначають вчинки (та долю) людини, і, по-друге, *вміння людини жити* у відповідності з цими всезагальними основами і законами. Звідси любов до мудрості – філософія – це не тільки прагнення до пізнання найголовнішого, а й до досконалого життя, яке можливе тільки на основі такого знання.

Загальновизнане серед античних філософів (представників різних шкіл, зокрема, серед стоїків і епікурейців) таке розуміння мудрості пізніше було трансформоване в теології в пізнання Бога та виконання його волі (заповідей), а починаючи з Нового часу воно було по суті втрачене у зв'язку з тим, що пізнання визнавалося сферою філософії та науки, а практична діяльність людини, її життя – сферою релігії. За філософією надовго (а подекуди – і до нашого часу) закріплюється роль «школи мислення».

Прагнучи відтворити античний ідеал мудрості і вказати (визначити) шляхи його досягнення, Ян Амос Коменський формулює *головні питання*, на які з допомогою Священного писання, пізнання природи і власного розуму повинна знайти відповіді кожна людина. «Словом, про який би потрібний предмет не зайшла мова, – писав він, – про нього в нас повинна виявитися достатня інформація, – але насамперед про те, *що треба людині знати і робити, у що вірити і на що надіятися* (виділення моє – Р. А.) для досягнення блаженства в цьому і в майбутньому житті [51:2,333-334]. Виділені слова, на мою думку, дають повну підставу вважати, що

Коменський більше як на сто років раніше сформулював питання, які в «Критиці чистого розуму» і в «Логіці» І. Канта були названі, як головні філософські питання, на які дають відповіді: на 1-е (що я можу знати?) – метафізика, на 2-е (що я повинен робити?) – мораль, на 3-е (на що я можу сподіватися?) – релігія і на 4-е (що таке людина?) - антропологія [52,332]. Четверте з цих питань «Що таке людина?» теж було сформульоване чеським педагогом у цій же праці з посиланням на Біблію (псалом 8).

Намічаючи шляхи створення нової філософії, Людвіг Фейербах вказував на те, що вона повинна впливати не тільки на інтелект або розум людини, а також, як і релігія, на її волю і почуття. (Як певне продовження цієї думки можна, очевидно, розглядати й положення Маркса, сформульоване ним у «Тезах про Фейербаха», про те, що «філософи прагнули лише пояснити світ, а справжнє завдання полягає в тому, щоб змінити його». Разом з тим він вказував і на те, що «філософи не виростають як гриби з землі, вони - продукт свого часу, свого народу, найтонші, дорогоцінні й невидимі соки якого концентруються у філософських ідеях»).

Продовження цього ж прагнення до поєднання пізнавальної та регулятивної функцій філософії можна знайти і в філософії «срібного віку». «...Ми зустрічаємося з двома головними... поняттями про філософію: за першим філософія - лише теорія, справа тільки школи; за другим вона - більше, ніж теорія, переважно справа життя, а потім уже і школи..., - писав В. С. Соловйов. - Для... філософії школи - від людини вимагається тільки розвинений певною мірою розум, збагачений деякими пізнаннями і звільнений від вульгарних забобонів; для... філософії життя - необхідне, крім того, особливе спрямування волі, тобто особливий моральний настрій, а ще - художнє почуття і сенс, сила уяви, або фантазії. Перша філософія, переймаючись винятково теоретичними питаннями, немає ніякого прямого внутрішнього зв'язку з життям особистим і суспільним, друга філософія прагне стати керівною і творчою силою цього життя» [53]. Подібну думку висловлював і М. О. Бердяєв: «Справжній, визнаний філософ прагне не тільки пізнання світу, але й зміни, покращання, переродження світу. Інакше й бути не може, якщо філософія є насамперед вченням про сенс людського існування, про людську долю. Філософія завжди прагнула бути не тільки любов'ю до мудрості, але й мудрістю. І відмова від мудрості є відмова від філософії, заміна її наукою.

Філософ є насамперед пізнаючий, але пізнання його цілісне, воно охоплює всі сторони людської істоти і людського існування, воно невідворотно вчить про шляхи здійснення сенсу [54]. «Школою життя» називав філософію і Л. М. Толстой .

Спроби визначити головні завдання і питання філософії або головні проблеми філософського світогляду робилися багатьма філософами. Так, дати відповіді на такі питання, за свідченням Діогена Лаертського пробував вже Фалес: «Його спитали, що на світі важко? - “Пізнати себе”. Що легко? - “Радити іншому”. Що найприємніше? - “Удача”. Що божественне? - “Те, що не має ні початку, ні кінця”. Що він бачив небувалого? – «Тирана в старості». Коли найлегше переносити нещастя? - “Коли бачиш, що ворогам ще гірше”. Яке життя найкраще і справедливе? - “Коли ми не робимо самі того, що засуджуємо в інших”. Хто щасливий? - “Той, хто здоровий тілом, сприйнятливий душею і піддається вихованню” [55].

Гельвецій вважав головним питанням філософії питання про сутність людського щастя, Руссо - питання про соціальну нерівність і шляхи її подолання, Бекон - питання про розширення могутності людини над природою завдяки винаходам тощо» [5:4,172]. Макс Шелер писав, що в певному розумінні «всі центральні проблеми філософії можна звести до питання, що таке людина і яке метафізичне місце і положення вона займає всередині загальної структури буття, світу і бога» [56]. Інші філософи вважали, що таким питанням є питання «хто така людина» (Кассіпер), «чи варте життя того, щоб жити» (Камю), питання про свободу (Сартр) або якесь інше питання. І, хоча представники неопозитивізму відкидали ці питання як одну з «псевдопроблем», треба все-таки визнати, що майже кожен оригінальний філософ висував ту чи іншу свою версію головного питання філософії. Ну і, звичайно, існували й існують філософи-скептики, які вважали, що ніякого основного питання в філософії не існує, тому що всі її питання, на які вона пробує давати відповіді, якщо не безглузді, то мають однаково важливе значення.

То чи існує взагалі якесь «основне питання філософії»?

Ще декілька десятків років тому назад постановка такого запитання могла видатися або крамольною, або, принаймні, дивною і незрозумілою. Бо ж кожен студент обов'язково повинен був знати з курсу марксистсько-ленінської філософії, що, як про це писав ще

Ф. Енгельс, «Велике основне питання всієї, особливо новітньої філософії є питання про відношення мислення до буття, про те, що первинне і що вторинне - дух чи природа, матерія чи свідомість». [15:21,282]. Правда, далеко не завжди не тільки студенти але й досвідчені викладачі чи навіть філософи-професіонали могли досить аргументовано пояснити, чому це питання є *основним* питанням філософії і до того ж *великим*?. Можливо, тому, що в залежності від його розв'язання всі філософи поділилися на два великі табори – матеріалістів та ідеалістів? Ще одна версія, яку можна було зустріти в радянській філософській літературі, зводилася до того, що основне питання філософії в його енгельсівському визначенні є не що інше, як філософська модифікація центрального питання світогляду про відношення людини і світу [2,25].

Якщо звернутися знов до Енгельса, то можна переконатися, що, на його думку, питання про співвідношення тілесного і духовного (тіла і душі) почало з'являтися ще задовго до виникнення самої філософії: вже з того часу, як у людей, внаслідок сновидінь чи галюцинацій, почали виникати уявлення про душу, як про двійника тіла, який може покидати його під час сну або після фізичної смерті. І з цим в цілому, очевидно, не можна не погодитися, бо майже всі відомі дослідники стародавньої культури, зокрема ті, хто займався питаннями генези і ранніх етапів розвитку античної філософії, зокрема О. Ф. Лосєв, Ф. Х. Кессіді, А. М. Чанишев, М. І. Стеблін-Каменський та інші, відзначали таку особливість первісного мислення, як його синкретизм. Тобто спочатку – на рівні міфологічного, а пізніше – і ранньорелігійного мислення люди не розрізняли між собою реальні предмети і думки або уявлення про ці предмети, бо ними і те, і те сприймалося як однаково реально існуюче. І не тільки думки чи уявлення про реальні предмети, але й породжувані їх уявою фантастичні образи чи химери, які, здавалось би, не мали нічого спільного з реальною дійсністю, теж вважалися ними існуючими не менш реально, ніж цілком матеріальні явища і предмети. Тому, коли люди, нарешті, почали помічати певні відмінності між матеріальним та ідеальним світом, об'єктивними предметами та їх суб'єктивними образами, перед ними, дійсно, раніше чи пізніше не могло не постати питання про те, як вони між собою співвідносяться і що з них є важливішим,

«первинним». Але чому це питання Енгельс називав основним питанням саме філософії?

Одна з можливих відповідей на це запитання зводиться до того, що тільки на рівні філософського мислення, та й то – починаючи приблизно з Платона, була чітко усвідомлена відмінність між світом ідей і світом речей. До Платона ж існував так званий наївний або стихійний матеріалізм, представники якого цілком природньо вважали, що матеріальні речі є первинними по відношенню до наших понять і почуттів, які вони породжують, діючи на наші органи відчуття, хоча саме ідеальне – душу вони нерідко розглядали як особливий – більш тонкий і рухомий вид матерії, як це було, наприклад, у Геракліта чи Демокріта.

Але, знов-таки, ця відповідь не дає нам можливості до кінця зрозуміти, чому ж це питання про співвідношення матеріального та ідеального, природи і духу, матерії і свідомості набуло такого важливого значення в філософії. А те, що воно дійсно багатьма філософами сприймалося як надзвичайно важливе, хоча і формулювалося, і розв'язувалося ними по-різному (згадаймо хоча б його теологічну версію, дуалізм Декарта, суб'єктивний ідеалізм Берклі і Юма та їх послідовників у ХХ столітті - махістів), підтверджується вченнями і працями самих цих філософів. Ці приклади, зокрема, підтверджують, що, навіть визнаючи важливість згаданого питання, зовсім не обов'язково давати на нього якусь альтернативну - матеріалістичну чи ідеалістичну відповідь: можна бути і дуалістом, і теологом, і «непослідовним» чи «історично обмеженим» матеріалістом чи ідеалістом, а можна й взагалі визнавати якийсь «третій шлях у філософії» і все ж таки залишатися при цьому філософом. То чи не можна взагалі обійти вищезгадане «основне» питання філософії і не звертати на нього увагу?

Очевидно, можна. Але так само, як можна, наприклад, не рахуватися з необхідністю будувати дім на фундаменті. Описувати і малювати його можна, звичайно, зі стін або навіть з даху, а от будувати - тільки з фундаменту. Проте ці примітивні аналогії змушують нас замислитися над тим, з чим ми можемо уподібнити саму філософію - з самим будинком чи з його зображенням чи описом?

Відповіді можуть бути різні. Одна з них: будинок – це об'єктивний світ, а філософія – лише зображення або відображення цього світу. А раз так, то в такому випадку байдуже - з чого

починати зображати цей світ: з «фундаменту» чи з «даху», з матерії чи свідомості. Інша річ, що якщо перевернути на зображенні цей будинок і дах намалювати внизу, а фундамент зверху, то таке наше зображення не буде відповідати дійсному станowi речей. Але можна підійти й по-іншому і вважати, що наш умовний будинок - це сама філософія. При такому підході перед нами теж, очевидно, постане питання: на якому «фундаменті» можна збудувати цей «дім». І тут ми змушені будемо визнати, що таким фундаментом можуть бути або матерія, або свідомість, або їх певна «суміш», або ще якісь більш загальні поняття, наприклад, буття. Тобто в даному випадку ми маємо на увазі не самі матеріальні чи ідеальні форми буття, як першооснову світу, а лише їх поняття, на основі яких, завдяки їх граничній абстрактності й широті, як на певному фундаменті, може будуватися та чи інша філософська система. І якщо ми її не співвідносимо з об'єктивним світом, то нам абсолютно байдуже, що ми визнаємо за первинне і з чого почнем – з матерії чи свідомості. Але чи насправді це так? Хіба це не парадокс? Або, може, якщо дивитися з точки зору так званого здорового глузду, просто якась плутанина, нісенітниця?

На мою думку, хоча це, дійсно, певною мірою парадокс, але він має свої цілком раціональні причини. І одна з них і полягає якраз саме в невирішеності того питання, з якого ми почали: чи існує основне питання філософії і якщо існує, то в чому його справжній сенс і чому воно вважається основним.

При розгляді структури світогляду вже відзначалося, що в ній можна виділити своєрідне *методологічне ядро*, яке складається з уявлень або понять про *першооснову (першопочаток) всього існуючого і про всезагальні зв'язки*. Розв'язанням проблеми визначення *першооснови* всього існуючого, традиційно займалася, як відомо, метафізика, або так звана перша філософія. Ще Аристотель відзначав, що «філософ повинен, думається, володіти пізнанням початків і причин сутностей» []. Тому розгляду цієї проблеми багато уваги приділяли різні філософи, починаючи з досократиків і закінчуючи сучасними дослідниками філософських проблем фізики, зокрема мікросвіту. Але річ у тім, що ця проблема виникла значно раніше самої філософії, хоча вона спочатку не усвідомлювалася як проблема, а існувала лише як певне стихійно вироблене її розв'язання. Так, при розгляді особливостей міфологічного мислення вже відмічалося, що однією з таких

особливостей був *генетизм*, тобто пізнання і пояснення всіх існуючих речей та істот через їхнє походження. Знайомлячись з ними і прагнучи визначити для себе їх певні властивості, люди, які знаходилися на міфологічному рівні мислення, ставили запитання не в формі «*які вони є?*», а «*звідки або від кого вони походять?*». І більшість міфів, як відомо, зводилися саме до оповідей про *походження* різних істот і речей. Бо вважалося, що саме цим їх походженням визначаються всі їх наявні властивості.

Цей же принцип генетизму, який можна вважати універсальним для всього міфологічного мислення, застосовувався і при поясненні виникнення роду (а пізніше і світу). Головне призначення міфологічного світогляду - бути родовою самосвідомістю - реалізовувалося через знаходження *першопредка* (предків), від якого походить рід. Єдність для членів роду обумовлювалася спільністю їх походження. Тому *визначення першопредка*, від якого походять (через народження або поділ) всі і все і яким все було встановлено вперше і визначається зараз і через ідентифікацію з яким можуть усвідомлювати себе як члени єдиного цілого - роду окремі його представники, *мало першочергове значення в міфологічному світогляді*, історично першою формою якого, як вже згадувалося, був тотемізм.

Ось звідки починають бити джерела, води яких через десятки тисяч років увійдуть у стале русло метафізичних проблем. Але ще до того на зміну міфології прийшов релігійний світогляд, який на місце першородичів-першопредків поставив богів-деміургів, а пізніше - єдиного Бога-творця, який вважався одночасно і першопричиною, і першоосновою існування людини і світу. Це були ще цілком стихійні онтологічні уявлення про першооснову і першопочаток світу, без яких не можуть бути усвідомлені і зрозумілі його єдність і цілісність. Майже такими ж стихійними були і поняття перших натурфілософів, які зводили цей першопочаток до Хаосу, а першооснову - до першоелементів або першостихій: землі, води, повітря і вогню (які були лише деперсоналізованими богами стародавніх греків), апейрону (у Анаксимандра), числа (у піфагорейців), атомів і порожнечі (у Левкіппа-Демокріта) тощо. І лише після того, коли світ «розколовся» в людській свідомості на матеріальний та ідеальний, природний і духовний, постало питання про те, який з них вважати

«первинним» - першоосновою і першопричиною, а який «вторинним» - надбудовою і наслідком.

Пізніше ці поняття неодноразово модифікувалися в залежності від рівня розвитку людських знань, науки і від позиції того чи іншого філософа, але незаперечним є те, що *проблема першопочатку і першооснови була і лишається однією з «вічних» філософських, а точніше - світоглядних проблем, без розв'язання якої неможливе ніяке розумове моделювання світу і найвище усвідомлення самої себе людиною*. Саме цим і пояснюється важливість і неунікність основного питання філософії, в залежності від розв'язання якого так чи інакше трактуються і всі інші світоглядні проблеми, включаючи й стрижневу світоглядну проблему - проблему співвідношення людини і світу.

Однак це питання має не тільки *онтологічний*, але й *логічний* аспект. З чого почати побудову будь-якої логічної (теоретичної) конструкції, моделювання чи розгляд світу - це теж одна з неминучих філософських проблем, якої не уникнути кожному, хто бажає цілком свідомо, послідовно і систематично викласти свої погляди. Це і муки Фауста при перекладі першого вірша Біблії («Спочатку було - слово чи діло?»), і «кохіто» Декарта, і «чисте буття» Гегеля, і «клітинка-товар» в «Капіталі» Маркса, і відправні поняття багатьох інших філософських систем і вчень. В цілому для раціоналістичної філософії залишається незаперечним, що логічним початком побудови чи викладення будь-якої системи філософії повинне бути *найзагальніше* поняття досліджуваного об'єкта, яке шляхом подальшої конкретизації його змісту (сходження від абстрактного до конкретного) дозволило б розкрити цей об'єкт в людській свідомості в його якомога більшій повноті і багатогранності.

І тут ми бачимо, що онтологічний і логічний аспекти проблеми першопочатку (першооснови) на рівні розвинутої рефлексії не співпадають. Ні «матерія» ні «свідомість» - кожне саме по собі - не можуть бути вихідним пунктом філософського світогляду, оскільки вони є лише співвідносними поняттями, в той час як роль логічного початку може відігравати лише якесь аксіоматичне, самоочевидне положення або поняття, що ми зустрічаємо вже у Декарта і у Гегеля, яке не потребує доведень і не може бути визначене через щось інше, а тільки саме через себе, через своє внутрішнє розгортання.

У даній ситуації ми з необхідністю стикаємося ще з одним аспектом вищезгаданої проблеми початку - *гносеологічним*, в якому ця проблема розглядається вже в площині *джерела наших знань*. Декарт і його послідовники, як відомо, висунули ідею вроджених ідей. Сенсуалісти пробували довести, що в розумі, тобто в поняттях, немає нічого, чого б не було у відчуттях, а джерело наших відчуттів - об'єктивний світ, в той час як суб'єктивні ідеалісти вважали цим джерелом Бога. Тобто, знов-таки, проблема зводилася до проблеми першопочатку, тільки в даному випадку вона формулювалася вже не як проблема першопочатку або першооснови світу і не як проблема «з чого почати?» при логічному викладі свого вчення, а як проблема першоджерела наших знань. Тому не випадково Ф. Енгельс у зазначеній праці відмічав, що основне питання філософії має дві сторони, і друга його сторона якраз і зводиться до питання про те, *чи пізнаваний світ*. Тобто в даному випадку малося на увазі, знов-таки, питання про співвідношення наших відчуттів (свідомості) і об'єктивного світу (матерії): чи є світ джерелом наших відчуттів і чи можуть ці наші відчуття давати знання про світ, бути його своєрідним відповідником. Згідно з діалектико-матеріалістичним баченням цієї проблеми, Енгельс в іншому місці, розглядаючи її вже в логічному аспекті, відзначав, що загальні принципи - не вихідний пункт (як вважали раціоналісти), а кінцевий підсумок пізнання. Хоча, звичайно, враховуючи його діалектику, не можна не визнати, що на якихось окремих етапах пізнання ці загальні принципи дійсно стають вихідним пунктом пізнання світу чи якихось його частин.

Таким чином, підсумовуючи, можна зробити висновок, що основне питання філософії існує, але не обов'язково в тому формулюванні, яке запропонував Енгельс. У більш широкому розумінні це питання може розглядатися як невід'ємне питання світогляду про першопочаток або першооснову, яке має свої онтологічний, логічний і гносеологічний аспекти. Розгляд цього питання є обов'язковим для філософії. Але чи можна вважати його *основним* - це вже залежить від розв'язання цього ж питання ще в одному - *аксіологічному* аспекті.

Питання про співвідношення матерії і свідомості, природи і духу, об'єктивного світу і знань про світ - це лише певні модифікації центрального світоглядного питання про співвідношення людини і світу, або, в іншому формулюванні,

Природи, Бога, Людини. І в залежності від того, який з цих трьох членів вважається найвищою цінністю, буде вважатися основним питання про Природу та її пізнання, питання про Бога та його еманациї чи питання про Людину та її сутнісні характеристики або форми прояву її життєдіяльності. Типовим для багатьох, особливо ірраціоналістичних напрямків філософії ХХ століття, зокрема, «філософії життя», фрейдизму, філософської антропології, екзистенціалізму, стало визнання самоцінності людини, розуміння того, що в ній самій, в її власному бутті, а не в бутті природи чи в якомусь духовному абсолюті слід шукати «першооснови» людського буття, тому цілком зрозуміло, що саме питання про людину та різні прояви її життєдіяльності стали сприйматися як найважливіші питання сучасної філософії.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що так зване *основне питання філософії є однією з модифікацій проблеми першопочатку*, пошук якого, на думку сучасних вчених, - «суттєва риса будь-якого теоретичного мислення, його важливий стратегічний орієнтир». Фрідріх Єнгельс звернув увагу лише на два аспекти цієї проблеми: *онтологічний* - що є визначальною основою буття і *гносеологічний* - що є першопочатком або основою людського пізнання? Але крім них означена проблема має ще два аспекти: *логічний* - з чого почати побудову будь-якої логічної конструкції, зокрема - теоретичної і *аксіологічний* - що становить найголовнішу фундаментальну цінність?

Очевидно, проблема першопочатку в її різних аспектах є лише складовою частиною ще більш загальної проблеми - проблеми *цілісності*, розв'язання якої передбачає також, як відзначалося вище, з'ясування *всезагальних зв'язків*: онтологічних (в якості яких можуть розглядатися певні об'єктивні закони - в наукових формах пізнавального досвіду, родинні зв'язки - у міфології, Боже Провидіння, Промисел Божий - в релігії, різного роду всезагальні сили - в інших формах духовного осягнення дійсності), методологічних, логічних і ціннісних.

Нарешті, до цього ж ряду проблем (першопочатку і всезагальних зв'язків) слід віднести і ще одну проблему, яку, можливо, й не дуже вдало, можна було б назвати *проблемою фіналізму*, яка є необхідним доповненням проблеми першопочатку (генетизму). Суть цієї проблеми зводиться до визначення «кінцевої мети». І теж у різних аспектах: онтологічному - пошуки «кінця

світу», якоїсь остаточної мети його існування; гносеологічному - досягнення Істини; логічному – створення несуперечливої логічної конструкції, наприклад, теорії або «картини світу»; аксіологічному - досягнення ідеалів Добра, Справедливості, Свободи й Краси тощо.

Очевидно, що всі ці питання заслуговують більш ґрунтовної уваги з боку філософів.

Головним питанням філософського, як і будь-якого іншого, світогляду є питання про співвідношення людини і світу. Але це питання надзвичайно складне і багатогранне. Воно має багато різних сторін і аспектів і для свого розв'язання потребує відповіді на багато інших, менш загальних питань. «Філософія як своєрідний світогляд, - відзначає Т. І. Ойзерман, - однаково є концепцією світу і концепцією людини, знанням про те й інше та особливим способом узагальнення цього знання, що має значення соціальної, моральної, теоретичної орієнтації в світі поза нами і в нашому власному світі, виявом усвідомленого ставлення до дійсності й теоретичного обґрунтування цього ставлення, що знаходить свій прояв у людських рішеннях, поведінці, духовному самовизначенні» [57]. «Філософія - не загальна теорія світу або людини, - відзначає і Б. Т. Григор'ян, - вона є загальна теорія світу і людини в їх органічному зв'язку і взаємодії, філософія людської життєдіяльності в світі. Філософія говорить людині як про її реальне становище в світі, так і про її життєве призначення, не тільки про те, що вона є, а й про те, чим вона може чи повинна стати» [46]. На це звертає увагу також О. Г. Спіркін: «Філософія створює узагальнену систему поглядів на світ і місце людини в ньому; вона досліджує пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне та естетичне ставлення людини до світу» [58].

Філософський світогляд намагається дати відповіді на так звані **вічні питання**: *Що таке світ і хто така людина? Як вони співвідносяться між собою? Чи створені вони кимось, чи залежать від когось, чи існують незалежно ні від чого і ні від кого самі по собі? Чи має якісь межі у просторі і часі їх існування? З чого, з яких частин або елементів вони складаються? Чи має їхнє існування якусь розумну мету або призначення? Що є найбільш цінним у світі та в людському житті? Чи існують якісь сили або закони, що панують над ними? Чи змінюються світ і людина, чи залишаються незмінними? Чи може людина пізнати світ і саму*

себе? Чи здатна вона щось змінити на краще? Чи може вона бути щасливою?

Перелік цих питань можна було б продовжувати і продовжувати. Але для розуміння особливостей філософського світогляду важливо звернути увагу також на деякі інші моменти.

По-перше, наведені вище питання важливі не тільки самі по собі, тобто для більш глибокого розуміння людини і світу. Їх розв'язання дозволяє дати обгрунтовані відповіді на інші світоглядні питання: *Як людина повинна ставитися до світу (включаючи природу і суспільство), до інших людей і до самої себе? Як вона повинна жити? До чого повинна прагнути? Якими шляхами повинна йти до своєї мети? Чого вона може чекати і на що сподіватися? Що й як вона повинна робити?* Саме відповіді на ці й подібні до них питання (які інколи називають *практичною філософією*) дають людині можливість свідомо самовизначитися в світі та в своєму житті.

По-друге, далеко не кожен філософ мав можливість або ставив перед собою завдання в своєму вченні розглянути всі ці питання й дати на них відповіді. Тому інколи складається враження, що різні філософи займалися зовсім різними проблемами. Але потрібно пам'ятати, як це вже відзначалося вище, що всі ці проблеми являють собою окремі сторони або грані найзагальнішої світоглядної проблеми про співвідношення людини і світу. Тому різні філософські вчення, які розглядають ті або інші її сторони, не взаємовиключають, а взаємодоповнюють одне одне, розширюють і збагачують наше бачення людини і світу.

По-третє, філософські світоглядні питання й проблеми є *невичерпними*, а відповіді на них ніколи не можуть бути *остаточними*, раз і назавжди встановленими, чому вони й називаються "вічними". Це пояснюється тим, що на кожному етапі розвитку людської культури й, зокрема, філософської думки, розкриваються дедалі нові грані або аспекти цих "вічних" проблем або ж виникають нові можливості для їх більш глибокого розуміння чи більш повного розв'язання. Тому й стосовно цього філософський світогляд - це не просто сукупність різноманітних вчень і поглядів на людину і світ, а цілісне духовне утворення, що постійно змінюється й збагачується.

Нарешті, слід звернути увагу й ще на одну особливість філософських проблем. Річ у тім, що, по суті, кожна з них допускає й, як

правило, може знаходити не одне, а декілька різних розв'язань, у тому числі й протилежних. Цим теж зумовлюється внутрішнє багатство філософського світогляду, існування в ньому різних *філософських шкіл і напрямків*. До цих напрямків належать *матеріалізм та ідеалізм, діалектика та метафізика, сенсуалізм та раціоналізм, оптимізм та песимізм, альтруїзм та егоїзм, гедонізм та аскетизм* та інші.

Протягом багатьох століть, як вже відзначалося, філософія та наука складали єдине ціле, розвивалися як єдиний комплекс знань. Але поступово, по мірі розвитку людського пізнання, його все більшої диференціації та спеціалізації, з цього комплексу виділялися окремі науки. Завдяки цьому сама філософія мала змогу все більше зосереджуватися на розгляді власне світоглядних проблем. І сьогодні вона становить відносно самостійну галузь духовної культури, в рамках якої існують різні філософські дисципліни та вчення, що займаються переважно дослідженням тих чи тих світоглядних проблем. Це, наприклад, вчення про буття (*онтологія*), вчення про пізнання (*гносеологія*), вчення про форми та закони мислення (*логіка*), вчення про суспільство (*соціальна філософія*), вчення про людину (*філософська антропологія*), вчення про цінності (*аксіологія*), вчення про моральну свідомість, проблему добра та зла (*етика*), вчення про прекрасне (*естетика*) та інші. Крім того, існують різні філософські напрямки, які спеціалізуються переважно на розгляді філософських проблем різних суспільних явищ: культури (*філософія культури, культурологія*), історії (*філософія історії*), науки (*філософія науки*), мистецтва (*філософія мистецтва*), права (*філософія права*), політики (*політологія*), людської діяльності (*праксеологія*) та інші. Усі вони взаємопов'язані з конкретнонауковими дослідженнями цих явищ. В узагальненому й систематизованому вигляді досягнення й здобутки різних філософських дисциплін представлені в науково-філософському світогляді, який становить не якийсь окремий тип світогляду, а лише різновид філософського світогляду разом з такими його різновидами як художньо-філософський та релігійно-філософський світогляд.

Важливе значення для розуміння особливостей філософського світогляду має також питання, що стосується *генези філософії*. Згідно з даними сучасної історико-філософської науки, філософія виникла наприкінці УІІ - на початку УІ сторіччя до н. е. в таких

країнах, як Стародавні Індія, Китай і особливо Греція, досягши найбільшого розквіту в останній з них. У Стародавньому Єгипті та Вавилоні, які також досягли високого рівні розвитку своєї культури, філософія існувала лише в зародкових (дофілософських) формах і більшою мірою зберігала особливості міфологічного та релігійного мислення.

Ідейними передумовами виникнення філософії служили, з одного боку, розвинені, «перезрілі» - перехідні від міфології до філософії форми міфологічного світогляду, а з іншого, - вже існуючі на той час «протонаукові» математичні, астрономічні, медичні, відчасти історичні та деякі інші емпіричні за своїм характером знання та повсякденний досвід, породжений новими соціальними умовами. При цьому філософія виникла як розв'язання суперечності між старим – міфологічним чи релігійним світоглядом і новим пізнавальним досвідом. Але між міфологією і виникаючою філософією існувала й значна спадкоємність, яка виражалася насамперед у спільності змісту багатьох світоглядних проблем. «...Виникнення філософії і раціоналізація образів міфу та релігії, - відзначає Ф. Х. Кессіді, - передбачали заміну релігійно-міфологічної віри філософським переконанням, що “цей космос не створений ніким з богів і ніким з людей...”, переконанням у тому, що в світі панує логос, розумний і гармонійний лад, і, нарешті, впевненістю в тому, що людський розум є єдиним надійним знаряддям пізнання світу, єдиним “авторитетом” у рішенні всіх і всяких проблем. Ця заміна ознаменувалася постановкою проблеми про першопочаток усього суцього і про відношення цього першопочатку до багатоманітності речей» [12].

Насамперед міфологія стала тим життєдайним ґрунтом, на якому виросла філософія. Чимало ідей перших філософів дуже близькі за своїм змістом до деяких образів міфології. Міфи про велику Матір-Землю та першопредка Океана, про богів вогню (сонця) та повітря стали підґрунтям для вироблення понять про першоелементи або першостихії (землю, воду, повітря й вогонь), з яких нібито складається все існуюче в світі. Міфологічні погляди про спорідненість усього з усім та можливість взаємоперетворення сприяли формуванню ідей про всеохопні зв'язки й розвиток. Подібність змісту міфології та філософії свого часу спричинила виникнення так званої *міфогенної теорії* виникнення філософського світогляду, згідно з якою філософія була не чим

іншим як раціоналізацією давніх міфів. Проте філософія виникла не тільки як подальший розвиток міфології, а й як її заперечення. Зачатки математичних, фізичних, астрономічних, медичних і деяких інших знань, які були вже нагромаджені в той час, дозволили по-новому подивитися на світ і людину й критично поставитися до міфів, в яких панували не знання, а фантазія. «...Філософське мислення, - зазначає В. У Бабушкин, - *принципово* відрізняється від міфологічного. Якщо в міфі головне - образи, підпорядковані асоціативній логіці, несвідоме, віра, традиція, то філософська свідомість характеризується прямо протилежним – понятійністю мислення, прагненням до обґрунтованості знання. Міфологія дає емоційно-чуттєву, філософія - раціональну картину світу. Способом міфологічних побудов є аналогія, в філософії ж аналогія грає допоміжну роль. Міф не знає проблем, філософія ж народжується разом з виникненням проблем і спробами їх вирішення. І, нарешті, найголовніше - філософія на відміну від міфології є системою теоретично узагальнених поглядів на світ і людину, в якій виявляється *свідоме* ставлення людини до світу [36].

Головна відмінність філософії від попередніх типів світогляду все-таки полягала не в формі, а в змісті, тому що виникнення філософського світогляду було не просто раціоналізацією міфологічного змісту, а виробленням зовсім нових концепцій людини і світу, які спиралися і на інші джерела. Кожен видатний філософ вносив щось своє в розуміння буття і людини, дивуючи і навіть шокуючи більшість своїх сучасників, які залишалися в полоні старого світогляду, з позицій якого було зовсім незрозуміло, чому це «все тече, все змінюється», про що говорив Геракліт, або що Всесвіт безмежний і в ньому існує безліч різних світів, які схожі, так і не схожі з цим – нашим світом, чому вчив Епікур. Звичайно, філософський світогляд не міг не мати і цілої низки спільних рис з попередніми світоглядами. Так як і вони, філософія була формою суспільної самосвідомості і по-своєму розв'язувала центральне питання всякого світогляду – питання про відношення людини до світу, соціального суб'єкта до об'єкта, і тільки в ній це питання вперше почало усвідомлюватися в адекватній формі, хоча рівень такої адекватності був дуже різним у різних філософських школах і напрямках філософії.

Відмінність між міфологічним і філософським світоглядом у рішенні центрального питання світогляду полягала, по-перше, в

тому, що якщо в міфологічному світогляді це питання розглядалося тільки в онтологічному аспекті, онтологізуючи всі відношення людини і світу, то філософський світогляд вперше розкрив усе багатство цих відносин, виділяючи поряд з онтологічними також соціологічні, гносеологічні, аксіологічні та інші відношення, що стало можливим завдяки розрізненню в ній матеріального та ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, живого і неживого, природного і суспільного, пізнання й оцінювання тощо; по-друге, в тому, що філософський світогляд розглядав усі питання, в тому числі і про співвідношення людини і світу, на основі певного попереднього рішення в ній питання про співвідношення матеріального та ідеального. Тому важко погодитися з висловлюваною іноді думкою про те, що в філософському світогляді центральне питання світогляду трансформується в основне питання філософії.

Ще більший вплив на виникнення та розвиток філософії справили ті зміни, які відбувалися в той час у житті людей. Використання залізних знарядь замість бронзових або мідних значно підвищило продуктивність й ефективність людської праці. Розвиток ремесел зумовив зростання міст і розширення торгівлі. Посилене спілкування між багатьма людьми та їх порівняно вільне переміщення призводили до розпаду кровнородинних зв'язків, які регулювалися споконвічними звичаями та нормами, що трималися на авторитеті “першопредків” та старійшин. Для впорядкування нових відносин між людьми стали створюватися правові закони, яким повинні були підкорятися однаковою мірою всі вільні громадяни якоїсь держави або країни. Запровадження цих законів у суспільстві нашо вхнуло перших філософів на думку про те, що й у природі також існують закони, які є проявом всеохопного порядку, гармонії, розумності світу.

Цей висновок мав дуже важливе значення для розвитку філософії. Якщо в світі панують не якісь людиноподібні істоти, а певні об'єктивні, тобто незалежні від волі і свідомості людей закони, значить, людина, замість того, щоб поклонятися богам і умилювати їх, розраховуючи на їхню підтримку, має прагнути пізнати ці закони й діяти згідно з ними. Не фантазувати, не вигадувати, не молитися, а пізнавати, бо тільки на основі пізнання можна правильно зрозуміти світ і розумно, тобто у відповідності з пануючими в ньому законами (відповідно “з природою речей”)

побудувати своє життя. Оскільки ж знати все неможливо, то слід у першу чергу старатися пізнати найголовніше знання, знання чого здатне зробити людину мудрою та щасливою, вважали перші філософи. Цим найголовнішим, на їхню думку, були незмінні й всеохопні закони й властивості навколишнього світу, що є його основою й визначають сутність усіх речей та істот. «Більшість перших філософів, - відзначав Аристотель, - вважали основи, що належать до виду матерії, єдиними основами всіх речей: з чого всі суті речі складаються, з чого, як із першого, вони виникають і в що, як в останнє, вони переходять..., це вони вважають елементом і це основою сутних (речей)» [59].

Проте *вирішальне значення для виникнення філософії мало існування розвинутих товарно-грошових відносин*. «Філософський..., абстрактно-логічний світогляд, - пише А. М. Чанишев, - з'являється там і тоді, де і коли отримують принциповий розвиток речові, абстрактні й відчужені, форми відносин між людьми» [2,208]. Саме відсутністю таких відносин пояснюється той факт, що, незважаючи на наявність багатьох духовних передумов, філософія не виникла в країнах Стародавнього Сходу.

До виникнення товарно-грошових відносин, як відомо, пануючим типом відносин у суспільстві були відносини, які К. Маркс називав відносинами *особистісної залежності* [15:25,353-354]. Ці відносини були пануючими не тільки в родовому суспільстві, але й у суспільстві ранньокласовому або рабовласницькому, яке називають також суспільством громадської державності і яке відповідало так званому азіатському способу виробництва. Але в родовому суспільстві ці відносини були особистісними відносинами рівності і базувалися на «незрілості індивідуальної людини, яка ще не відірвалася від пуповини природнородових зв'язків з іншими людьми», а в класовому суспільстві це були вже безпосередні відносини панування й підкорення [15:23,89-90]. Цим відносинам відповідали два перших історичних типи світогляду. Тому не випадково, що під час загальної кризи античного суспільства, а також у період раннього феодалізму, коли знов запанували відносини особистісної залежності, філософська свідомість вироджується в релігійно-міфологічну [2,208], а «повторне» виникнення філософії було зв'язане з розвитком середньовічних міст, де знов запанували товарно-грошові відносини.

Важливе значення для виникнення філософії мали також бурхливий розвиток ремесел і торгівлі, міської системи ведення господарства (виникнення міст-держав - полісів), станова диференціація суспільства, а також наявність у ньому гострої політичної боротьби. Тому, хоча філософія й виникла як насамперед класова форма світогляду, спрямована на захист і обґрунтування інтересів класу рабовласників, потрібно враховувати, що її активними носіями були не всі, а лише найбільш прогресивні і демократичні прошарки населення. Класове розшарування суспільства відбулося набагато раніше виникнення самої філософії. В самій філософії це знайшло своє відображення в диференціації різних форм міфологічного світогляду, одні з яких продовжували виражати сподівання й надії рядових членів землевласницької громади, а інші бралися на озброєння представниками родової землевласницької знаті, пристосовуючись до її інтересів і догматизуючись. Зацікавлена в збереженні патріархальних відносин велика земельна аристократія виступала в цей період реакційною силою, яка підтримувала релігійний світогляд. Носіями ж філософії виступали насамперед більш широкі і більш демократичні верстви рабовласницького суспільства, які виражали певною мірою інтереси всього вільного населення (демоса) і були зацікавлені в розвитку товарно-грошових відносин [60,54].

Розкриття особливостей і значення філософського світогляду потребує також висвітлення *місця й ролі філософії в духовній культурі людства*. Вже в часи античності, як ми бачили, почало складатися розуміння філософії як найбільш цінної галузі знань, яка не тільки дає людям цілісне бачення й розуміння світу і самих себе, розкриває сутність і природу речей, але й навчає, як треба жити, як бути добродійним, мудрим, щасливим. На думку стародавніх греків, бути мудрим - це не тільки досконало знати світ і розуміти життя, а й поводитися відповідно до цього знання. Проте мудрість людини визначається не тільки кількістю її знань, бо, як підкреслював Геркакліт, "багатознання розуму не навчає". А "мудрість полягає в тому, щоб говорити правду і поводитися розумно, сприймаючи речі відповідно до їхньої природи". Тобто підґрунтям людської мудрості, на його думку, можуть бути лише ті знання, які дозволяють зрозуміти природу чи сутність самих речей, або, іншими словами, їхні незмінні, визначальні якості й властивості, а також ті вічні, всеосяжні закони або сили, яким ці речі підпорядковані. Саме такі знання дозволяють людині

поводитися розумно, тобто відповідно до “природи речей”, а не всупереч їй, і досягати успіху. На здобуття цих знань і були спрямовані завжди зусилля більшості філософів.

«Хай ніхто в молодості не відкладає занять філософією, а в старості не втомлюється заняттями філософією: бо ж для душевного здоров'я ніхто не може бути ні недозрілим, ні перезрілим», - закликав Епікур. - Хто каже, що займатися філософією ще рано чи вже пізно, подібний тому, хто каже, ніби бути щасливим ще рано чи вже пізно. Тому займатися філософією слід і молодому і старому: першому - для того, щоб він і в старості залишився молодим благами в добрій пам'яті про минуле, другому - щоб він був і молодим і старим, не відчуючи страху перед майбутнім» [34,73]. «Філософія... - не для того, щоб приємно провести день і без нудьги вбити час, - писав Сенека, - ні, вона виконує і загартовує душу, підкоряє життя порядку, керує вчинками, вказує, що слід робити і від чого утриматися... Без неї немає в житті безстрашся і впевненості: адже кожен годину відбувається так багато, що нам потрібна порада, якої можна спитати тільки у неї» [61]. «Час людського життя - миттєвість; його сутність - вічне спливання... Життя - боротьба і мандрування по чужині; посмертна слава - забуття. Але що ж може вивести на шлях? Ніщо, окрім філософії» - підсумовував Марк Аврелій [62]. Таке ж розуміння значення філософії дається і в пам'ятці давньоіндійської філософії «Артхашастрі: «...Філософія досліджує і сильні, і слабкі сторони... наук, приносить користь людям, зміцнює дух в біді і в щасті і дає вміння розмірковувати, говорити і діяти. Філософія завжди вважається світильником для всіх наук, засобом для звершення всякої справи, опорою всіх настанов...» [63].

У середні віки, коли панівним типом світогляду знов стала релігія, розуміння філософії як школи життя було втрачене, під впливом схоластики вона стала сприйматися лише як школа мислення, а морально-практичні питання відійшли до відома релігії. (Очевидно тут треба шукати ранні витoki чіткого розмежування філософії в другій половині XIX і в XX століттях на раціоналістичну, за якою залишилися переважно питання онтологічні і гносеологічні, та ірраціоналістичну, зокрема релігійну філософію, до якої відійшли антропологічні і морально-практичні проблеми). Але й тут визнавалося, що філософія допомагає розумовому самовдосконаленню людини, навчає її правильно мислити, готує її до сприйняття вищої - “божественної” мудрості.

Про визнання важливої ролі філософії в житті людини свідчить і те, що вона, як правило, входила до складу небагатьох предметів, вивчення яких було обов'язковим у середньовічних університетах та деяких інших навчальних закладах.

Вивчення філософії було обов'язковим й у братських школах та академіях України, які в ХУІ сторіччі стали головними центрами освіти та культури. Не випадково, що й серед запорізьких козаків було чимало таких, які добре розумілися на філософії. Важливо також відзначити, що протягом усього свого існування, починаючи з часів Київської Русі, українська філософія вигідно відрізнялася від західноєвропейської схоластики своїм гуманістичним спрямуванням

Починаючи з доби Відродження, філософія знову сприймається як один з найвищих і найцінніших витворів культури та як найяскравіший вияв могутності людського розуму. При цьому особлива увага зверталася на спроможність філософії знайти й вказати правильні шляхи пізнання світу й тим самим допомогти людині оволодіти природними силами. Пізнавальне значення філософії підкреслювалося й тим, що вона нерідко оголошувалася “царицею наук”. Разом з тим різні мислителі підкреслювали й величезну виховну роль філософії в удосконаленні “людського серця й розуму”. «...Філософія (оскільки вона розповсюджується на все доступне для людського пізнання) одна тільки відрізняє нас від дикунів і варварів, - відзначав Рене Декарт, - і... кожен народ тим більше є громадянським і освіченим, чим краще в ньому філософствують; тому немає для держави більшого блага, як мати істинних філософів» [64]. І додавав, що ті, «хто проводить життя без вивчення філософії, повністю заплющили очі і не прагнуть розплющити їх», бо «для наших вдач і для життєвого устрою ця наука більш необхідна, ніж користування очима для спрямування наших кроків». Саме у зв'язку з таким розумінням важливості філософії в людському житті було поставлене й питання про необхідність прилучення до неї людини вже з дитячого віку. На цьому, зокрема, наполягав у своїй «пансофічній освіті» Ян Амос Коменський. «...До цих пір, - писав він, - ми мали звичку відганяти підлітків від філософії... Хіба не знаєш, що, за свідченням Платона, Сократ також вважав восьмирічну дитину здатною давати відповіді на розумні і відповідаючі його розумінню питання з усіх частин філософії..?» [53].

У ХУІІІ сторіччі саме з філософією (завдяки її поширенню або на її засадах) пов'язували можливість розумного перетворення суспільства, встановлення царства Розуму, Справедливості, Добра і Краси. Своєрідним підсумком розуміння значення філософії можуть бути слова Гегеля про те, що вона є “центром усієї духовної культури, усіх наук і усякої істини”. “Живою душею культури” і “духовною квінтесенцією свого часу” називав також філософію і Карл Маркс. «...Філософія, відрізняючись від інших видів діяльності людського духу, оживлює їх всіх, надає їм людського спрямування, усвідомлює їх для людини, - писав П. Л. Лавров. - Без неї наука - зібрання фактів, мистецтво - питання техніки, життя - механізм. Філософствувати - це розвивати в собі людину як єдину струнку істоту». “Школою життя” називав філософію Л. М. Толстой. Таке розуміння ролі філософії підтримується й багатьма сучасними, в тому числі й вітчизняними, філософами. «Без філософії та філософів, - зазначає, наприклад *Е. В. Безчеревних*, - не можна навіть уявити собі людську культуру, повноцінне духовне життя суспільства». Усе це свідчить про те, що *філософія є одним з найвищих витворів духовної культури*, який має величезне значення для духовного збагачення і розумового розвитку людини і людства.

Література

1. Диалектика процесса познания. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 368 с.
2. Чанышев А.Н. Эгейская предфилософия. - М.: Изд-во МГУ, 1970.
3. Соколов Э. В. Культура и личность / Э. В. Соколов. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 228 с.
4. Бондаренко Л. И. Основные этапы становления сознания. – К., 1979. – 200 с.
5. Философская энциклопедия. – М., 1960-1970. - Т. 1-5.
6. Анисимов А. Ф. Духовная жизнь первобытного общества. – М.-Л., 1966.
7. Донини А. Люди, идолы и боги. – М., 1966. – 368 с.
8. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. - М., 1989.
9. Мифы народов мира: Энциклопедия. – М., 1980-1982. – Т. 1-2.
10. Словник античної міфології. – К.: Наукова думка, 1985. – 236 с.
11. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.
12. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу: становление греческой философии. – М., 1972.
13. Стеблин-Каменский М. И. Миф. – Л., 1976.
14. Толстых В. И. Сократ и мы. – М., 1981.

15. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – М., 1955-1981. – Т. 1-50.
16. Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957.
17. Афанасьев А. Н. Древо жизни. – М., 1982.
18. Плеханов Г.В. Избр. филос. произведения: В 5 т. – М.: Госполитиздат, 1956-1968. – Т. 1-5.
19. Парандовський Ян. Міфологія. – К.: Молодь, 1977. – 230 с.
20. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М., 1980. – 831 с.
21. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. – М., 1976.
22. Шаревская Б. И. Старые и новые религии Тропической и Южной Африки. – М., 1964.
23. Анисимов А. Ф. Этапы развития первобытной религии. – М.-Л., 1967.
24. Немировский А. И. Мифы Древней Эллады. – М.: Просвещение, 1992. – 319 с.
25. Славянская мифология: Энциклопедический словарь. Ихд. 2-е. – М.: Межд. отн., 2002. – 510 с.
26. Грушевський М. Духовна Україна: Зб. творів. – К.: Либідь, 1994. – 558 с.
27. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
28. Мень А. В. История религии : В поисках Пути, Истины и Жизни : в семи т. Т. 1. Истоки религии / А. В. Мень. – М.: СП «Слово», 1991. – 287 с.
29. История эстетической мысли. В 6-ти т. – М.: Искусство, 1985-1987. – Т. 1-4.
30. Сказкин С. Д. Из истории специально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. – М.: Наука, 1981.
31. Дулуман Е. К. Идея бога. – М.: Наука, 1970.
32. Толстой Л. Н. Круг чтения: Избранные, собранные и расположенные на каждый день Л. Толстым мысли многих писателей об истине, жизни и поведении. – М.: Политиздат, 1991. – Т. 1-2.
33. Рассел Б. Почему я не христианин. – М.: Политиздат, 1987. – 334 с.
34. Світ, людина, суспільство: Хрестоматія / Упоряд. І. П. Арцишевська, Р. А. Арцишевський. – К.: Перун, 1997. – 400 с.
35. Эйнштейн А. Собрание научных трудов. – М., 1967. – Т. 4.
36. Українка Леся. Стародавня історія східних народів. *Репринтне видання*: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – 256 с. + XLVIII.
37. Мифологии древнего мира. – М.: Наука, 1977. – 456 с.
38. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1976.- 576 с.

39. Антология мировой философии: В 4 т. - М., 1969 – 1972: Т.1. – 1969. – Ч. 1 и 2. - 936 с.; т. 2. – 1970. 776 с.; т. 3. – 1971. – 760 с.; т. 4. – 1972. – 708 с.
40. Драгоманов М. П. Вибране.- К.:Либь, 1991. – 686 с.
41. Вернадський В.І. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 2005. – 302 с.
42. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях : Космологічні укр. народні погляди та вірування / Г. Булашев. – К. : Довіра, 1993. – 414 с.
43. Кууси П. Этот человеческий мир / П. Кууси; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1988. – 368 с.
44. Шеллинг Ф. В. И. Система трансцендентального идеализма. – Л., 1936.
45. Бердяев Н. А. О назначении человека/ Н. А. Бердяев. - М.:Республика, 1993. – 383 с.
46. Григорьян Б. Т. Человек. Его положение и призвание в современном мире / Б. Т. Григорьян. – М. : Мысль, 1986. – 222 с.
47. Шеллинг Ф. Философия искусства. – М.: Мысль, 1966.
48. Борн Макс. Моя жизнь и взгляды. – М.: Прогресс, 1973. – 176 с.
49. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа // Сочинения. – Т. 4. М.-Л., 1959.
50. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 1. - М. : Мысль, 1972.
51. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. / Я. А. Коменский. Т. 1-2. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1 – 656 с.; т. 2 – 576 с.
52. Кант И. Трактаты и письма / И. Кант. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
53. Соловьев В. С. Оправдание добра. – М., 1996. – 480 с.
54. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. / Н. А. Бердяев. - М.: Правда, 1989. – 250 с.
55. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – М. : Мысль, 1979. – 620 с.
56. Проблема человека в современной философии. – М.: Наука, 1969. – 431 с.
57. Ойзерман Т. И. Проблемы историко-философской науки. – 2-е изд. – М., 1982.
58. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.
59. Аристотель. Сочинения. – Т. 1. – М., 1975.
60. Чанышев А. Н. Начало философии. – М., 1982.
61. Сенека Л. А. Моральні листи до Луцилія / Л. А. Сенека ; [пер. з латин., передм. А. Содомори]. – К. : Основи, 1995. – 603 с.
62. Марк Аврелий Антонин. Размышления / Изд. подгот. А. И. Доватур и др. – Л. : Наука, 1986. – 244 с.

63. Древнеиндийская философия: Начальный период. – 2-е изд. – М., 1972.

64. Декарт Р. Избранные произведения. – М., 1950.

(Джерело: *Арцишевський Р. А. Духовне осягнення дійсності. – Луцьк: ПФ «Смарагд», 2011. – С. 153-236*)

Контакт e-mail: roman.arc@yandex. ru